Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ८२ / ध

Title शब्दकौस्तुभटीका भावप्रदीपः

Author कृष्णमित्रः

Extent ८० पत्र Age

Subject व्याकरण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावप्रदीपाभिधायाश्शब्दकौस्तुभव्याख्या

१२

79

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ द्वन्द्वादेर्बहु जसः स्थाने सौ तस्य च लोपः इति शास्त्रद्वयस्यापारः
तेनैव लुकि पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति गौरवं च पतञ्जलिराह लुविति सुपां सुलुगित्यनेन इती
पिलाद्युवायाह अथवा सेति समासान्तानित्यत्वं तस्यार्थमपीति तेन तदर्थत्वेन गौरवमिति
भावः षविधानमिति विकल्पेनान्तोदात्तार्थं षविधिः विनापि विकल्पवाधे विकल्पविधिवैयर्थ्ये
न सामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धौ षविधिवैयर्थ्यमुक्तं तत्खण्डनयन्नाह सत्येवेति अन्यथाज्ञाप
नाभावे ऽन्तोदात्तविधिना मूर्धन्शब्दविषयकेन निरवकाशेन पक्षे प्रापितः सर्वपदप्रकृ
तिस्वरः एव हि स्वरं वाधेत सत्यामेवेति एवं च समासे - - पिद्धि मूर्धः इत्यादौ द्वित्रिभ्या
मिति वैकल्पिकान्तोदात्तत्व भवत्येव तथा च समासेन सत्वे विकल्पाभावे इष्टापत्तिर्वक्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मश्नावयेतिभावः स्यादेतत् समासांतानां समासावयवत्वं समासार्थोत्तरपदावयव
त्वं वा नाद्यः अवयवो यज्ञेनेऽवयवविशिष्टस्यैव समासविनमूर्धन् शब्दांतावयव
कसमासाभावेन विकल्पाप्राप्तेः नांत्यः अकारांतस्य प्रत्ययविशिष्टस्य मूर्धनशब्द
त्वाभावादिदं पदद्वयेप्यसंगतमिति आग्राहुः समासांतानां समासार्थालौकिकवि
ग्रहवाक्यावयवत्वेनादोषात् तथाहि समासांता इति सूत्रे समासपदं समासार्था
लौकिकविग्रहवाक्यपरं एवमव्ययीभावादि यदा न्यापि अंतशब्दस्य समावयववा
ची· एवं चालौकिकविग्रहके समाससंज्ञासमकालमे — समासांताः तथाच
द्विऔमूर्धन् औ इत्यवस्थायामलौकिके वाक्ये रूपः परस्तादेव समासांतः प्रवर्त्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२

2

ते त्वयः पूर्वैवैत्तवाच्यार्थविरोधः न हित्तपूरहितं समासार्थेन तत्र हि शिष्टमेव न च वि।
शिष्टस्य तद्दन्तत्वाभावेन तत्त्वं तान्न हि तत् इति सिद्धान्तविरोधः तेषामर्थाभावेन परिष्
णीयदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् तत्र षप्रत्ययोत्पत्तिकालेपवत्त
त्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविरोधाभावात् समासान्तस्य च तद्वाकावयवत्वेन तद्ग्रह
णेन ग्रहणं हि त्रिभ्यां पादन्त्रिस्यस्य ताभ्यां परेयो मूर्धन्यशाद्बृत्तत्तद्गन्तायदकवद्ब्री
हिरित्यर्थः सप्तमी च षष्ठ्यर्थे एवं च विकल्पप्राप्तिर्निवीर्यैवेति उत्तरपदावयववत्वेत
षविशिष्टत्वोत्तरपदत्वान्न दोषः एवं तु उत्तरपदलक्षण — — नाभावादयं यत्नो।
भाष्यासंमतः केचित्तु विशिष्टावयवत्वेपि मूर्धन्यशास्त्रावयवत्वाभावेन मूर्धन्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दांतावककवङ्कब्रीहित्वं कथमिति चिंत्यमित्याहुः चिंतावीगत्व-- स्यपप्राग्वर्तिनोव
ङ्कब्रीहित्वेपिषष्ठस्यान्तरयदावयववत्वाभावात्स्वविशिष्टस्यमूर्धन्यशब्दत्वं ---- मितिव
यप्रतीभः पूर्वपक्षन्यायेनेति · ष्यङः तस्यसंप्रसारणंभवतिपुत्रपतिशब्दयोः परयोस्तत्पु
रुषसमासेइत्यर्थेकारीषगंध्यापतिकुलमित्यादौसंप्रसारणंका- तितिशंकायांतत्पु
त्रगततत्पुरुषपदेनोत्तरपदाद्वेयात्पुत्रपत्योरुत्तरपदविशेषणत्वेनतदंतविधिनापुत्रप
त्याद्यंतेउत्तरपदेपरेष्यङः तस्यसंप्रसारणंस्यादित्यर्थेनिष्पन्नेसतिकारीषगंध्यापरमपुत्रः
कारीषगंध्यापरमपतिरित्यादावतिप्रसंगइतिपूर्वपक्षः पुत्रपती- विशेष्याविति सि
द्धांतः तथाचमत्राद्धिमस्यविशेष्यत्वात्तदंतविधिरिवेहापियदाप्यादेशेगाद्विमपादाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३

3

द्दिभिः शास्त्रमस्ति ष्ठि तिभ्रान्त्योपस्थितयस्मात्तस्य यविधिस्तदादीत्यस्य विशेषणात्त
दंतविधौ पादाद्यंतं यद्यस्मात्तस्य यविधिस्तदादि तस्य पदादद्य इत्यर्थे हि दंतः पश्चेपत्या
दौ ददादेशः स्थलभ इत्यभिप्रायः केचित्तु नन्वयादाद्यंतस्य शाह्वांतरत्वेन तदंतर्गतपा
दस्यह्रस्यापि वैलक्षण्यमिति पदाद्यादेशो दुर्लभ इत्यरुचेराह सिद्धं त्ववयवेतीति तन्त्र
सर्वश्चैवमेवापत्तोन्तदंतविधिना सर्वश्चैव तदंते कार्यप्रवृत्त्यापत्तेः येन विधिरित्यस्यैवेय
र्थापत्तेश्च नन्वादिमस्यापातेन संबंधोस्तु आदितस्यादिमसंबंधोऽह एव चेत्तत्राह ।
सिद्धं त्विति अभिप्रायं यत्तदंतर्गतस्य नोतिवदत्रापिदंतशस्य ददादेश इति भावः अन्यथे
ति अन्यथात्वः आदिमस्य विशेष्यत्वात्तदंतविध्यभावे हस्तिशिरसो पत्यर्थेवा काकादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वादिति यत्तादोषो न ह्यनेन परे शिरसः शीर्षादेश इत्यर्थः केनापि शीर्ष इत्यनेन वार्त्तिकेन शी
र्षादेश उक्तः छन्दसि तदन्ताच्चाणि अत्रापि शीर्षादेशो न स्यादित्यगतिरित्यर्थः नच यदन्तविध्या
दिसूत्रेषु पादादेः षष्ठ्यन्तत्वेन यान्नपादानां निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽभावेन तदन्तस्यादेशापत्ति
रिति वाच्यम् स्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति नन्याद्यस्यैवादेश इति तात्पर्यात् सु
पठत्वाच्चेति ननु हि दंत इति बहुव्रीहौ वयोवाचकत्वाभावे दद्गादेशाभावे शसादौ यदन्तविधिरिति
दद्रादेशे प्रवृत्तस्यार्थं बहुव्रीहिग्रहणमावश्यकं किंच दन्तमूर्धेष्विति बहुत्वमशक्यं तिरन्तवंथकेऽ
प्रवृत्त्यापत्तेः नच तिरन्तवंथकेऽप्रवृत्ताविष्टापत्तिरेवेति वाच्यं पादयतेः क्विपि निष्पन्नपाच्छ
ब्दस्य बहुव्रीहिप्रविष्टपाच्छब्दस्य चोभयविधस्य ग्रहणस्येष्टत्वेन तत्साहचर्येण दन्तविध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४

येत्वुभयग्रहणस्येष्टत्वात्‌· किंच बहुव्रीहिग्रहणसत्वासत्वयोरपि निरनुबंधकत्वादस्ये
वग्रहणं स्यादिति चिंत्यमेतदिति अत्राहुः लब्धवर्णत्वेन दच्छहस्य पूर्वनिपाते कर्मण्ये
याच्छहस्य तत्करणेन न नत्साहचर्येण वक्ष्यमाणप्रकृतिमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नो
द्देश्यकविधिविधेयादेशकयाच्छहस्यग्रहणमिति तत्साहचर्यात्‌ सकथं चाक्रां·
तादिति साहचर्याद्व्वसमासांतरूपदद्दिशस्यैव ग्रहणान्न दोष इति अन्ये तु परसा
हचर्यस्य बलवत्त्वान्नर्थन्साहचर्येण विभक्त्यानिमित्तकददादेशस्यैव ग्रहणं दत्तसा
हचर्यात्तयादपि नाहशपवर्गत्त्वतेइति शसादिनिमित्तकस्य दत्तो बहिरंगत्वेन स्वरेक
र्मण्येऽसिद्धत्वाच्चेति बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमेवेत्याहुः केचित्तु बहुव्रीहौ योदत्‌ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदुक्तो यः समासस्तदुभयादन्तग्रहणस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः तच्चिंत्यं बहुव्रीहिग्रहणाभा
वे विचारसत्वात् स्फिगपूतेति अयादेर्तेनोदात्ताइति सूत्रार्थः तथाप्रेतेरिति प्रेतेः परं हृ १
श्ववाद्यंतोदात्तास्तत्पुरुषे इति तदर्थः तदकरणमिति ननु कार्यशाब्दबोधे स्ववाक्यार्थस्य
स्वघटकयदापरिनिष्ठितत्वेनार्थोपस्थापकत्वेन सूत्रोत्पत्तिकालेऽसंभवात्कथं स्व
निष्पाद्यप्रत्ययस्य स्वस्मिन् प्रवृत्तिः न च परिनिष्ठितत्वज्ञानस्य शाब्दबोधांगत्वान्न दोष
इति वाच्यं तज्ज्ञानस्याहेतुत्वेपि सूत्रस्यैवानिष्पन्नत्वेन स्वप्रत्ययविधायकांतराभावात्स्व
वाक्यार्थानिष्पत्तेरिति चेन्न असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधाप्रतिबंधकत्वेनार्थोपस्थितौ
वाक्यार्थे निष्पन्ने तद्घटकस्येव स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तिसंभवात् नित्यशाब्दवादे साधुत्वारण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५
5

स्येवोचितत्वेनविपरीतोच्चारणंज्ञापकमेवेतितात्पर्यम् अनित्यइति इयङ्. विभक्तेः
करणेन द्वियोदीर्घादितिनिर्देशोन्तज्ञापकोवोध्यः दिगिति दिगर्थस्त्वज्ञापकांतर
स्यासंदिग्धस्यसत्वेसंदिग्धज्ञापकोपवर्णनेमनुचितमिति नञ्समासपक्षेपद
विभागप्रदर्शकभाष्यविरोधोतआह अथवेति अस्मिन् समासपक्षेपक्षांतराभिप्राय
कंसमासाभियंहृद्योर्ह्रीतिभाष्यंतुसमुदायाभिप्रायम् आहुरित्यतियत्तुनाग्राह्यनिर्युक्ताभि
न्नरूपोपकाराभावादितितन्न उपयणइतिसूत्रेपवमीमांसकमर्यादयाहृषितत्वात् उपका
रानिरूक्तेरित्यादितत्रैवव्यामः शेजर्थमिति गुणानामभेदकत्वेनगुणांतरयुक्तसंग्रहादन
ण त्वेनसवर्णग्राहकत्वेनाकारार्थत्वाभावादित्यर्थः तेनत्रिमात्रचतुर्मात्रस्थानिनांक्लेक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वमित्यादौ त्रिमात्रादयो न च संदेहार्थंतयेति अयं भावः ह्रस्वादिरादेशिति सूत्रमिकोगुणेतिव
त्पदोपस्थापकमिति सिद्धांतो वक्ष्यते तथा चादेच्चादेशापस्थितावादेचो भाव्यमानतया।
सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्तत्परकरणमसंदेहार्थमेव न च ह्रस्वदीर्घस्येत्यादावत्र वादेशादेचा।
मुपस्थितौ सवर्णग्रहणं दुर्वारमिति वाच्यम् गुरोरादेः प्लुतेन फलस्य वक्तव्यतया तत्र स्व
तासिद्धत्वेन सिद्धौ फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् वस्तुतस्तु हशलक्ष्याभावेनाप्राप्तिः यत्र
ग्राहकसूत्रेऽप्यशक्यसंज्ञेत्यत्र हलत्याशक्यसंज्ञायां स्वदर्णग्राहकत्वान्नपरकरणं व्यर्थं सदसं
देहार्थमिति तन्न तस्य प्रथमानत्वेन प्रकृतार्थालाभात् शास्त्राधिकारेणासमर्थस्यतत्वकल्पने
प्रमाणाभावात् उदात्तेदात इत्यादौ सवर्णग्रहणप्रसक्तेश्च ह्रादशास्त्रीउदान्नादत्तुदात्तस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वरितइत्युत्तरत्रपाठोतिभाष्यसिद्धांतेपिलघुभूतोपायेनसवर्णग्रहणाप्रसक्ताव
नुष्टतेर्निष्फलत्वादित्याहुः यत्तुयदर्थंतत्तस्यागमिभिन्यायेनाह अस्तुवेतिइदंतइदि
तिस्वरितत्वाभावाद्यदित्वमित्यर्थः तितिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकसत्वादि
त्वपक्षोनस्थितइत्यतआह वस्तुतस्त्विति नन्वसाधुशब्दोच्चारणेपाणिनेरश्रद्धेयता
पत्यात्तदुक्तशास्त्रस्यानुपादेयतापत्तिरतस्तदुक्तपदानांसाधुत्वंविचारयति नन्वेवं कुरि
तीतियत्तत्साधुत्वज्ञानस्यशाब्दबोधकारणत्वादिदमितितन्नास्सलावित्यत्रदूष्यते।
ननुशब्दानुशासनमिदंलौकिकवैदिकशब्दानांकेषांलौकिकानांवैदिकानांचेति
भाष्यकारोक्तेः तत्रवैदिकत्वंवेदप्रयुक्तत्वं लौकिकत्वंचलोकेर्थबोधनायप्रयुक्तशब्दत्वं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उभयमपि नैव शब्देष्वाणिनि संकेतितत्वेनोभयथाभिन्नत्वात् भाष्यादिवदतः शास्त्राविषय
त्वात्कथं कुतत्वप्राप्तिरित्यत आह चतुष्टयीति अयं भावः शब्दार्थसंबंधानां सिद्धे शब्दार्थेति वा
र्त्तिकेन नित्यत्वोक्तेः पुरुषव्यापारात्प्रागबोधकस्य पुरुषव्यापारेण बोधकत्वायोगा
त्सर्वशब्दार्थसंबंधानां नित्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्येवं शब्दस्यापि नित्यमर्थबोधक
त्वात्संकेतस्याधिकस्यासत्त्वेन संज्ञात्वप्रसिद्धेः संज्ञाशब्दत्वात्संज्ञाशब्दस्य च जातिगु
णक्रियासंज्ञारूपचतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्योक्तेर्नानुशासनविषयत्वेवाथ
कमिति कुतत्वप्राप्तिर्डवीरेति ननु न संति यदृच्छाशब्दा इति पक्षे कथमत आह त्रयी
पक्षेपीति ननु रोचुत्वं न जातिरित्यत आह वैशेषिकेति नन्वपूर्वजातिस्वीकारेणे।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

7

एवमतमाह वस्तुतस्त्विति सिद्धांते वेदांतिमते तन्मतसंमते नन्वन्यूनानतिरिक्तध
र्मस्यैकस्याभावाद्व्यक्तीनामानंत्यात् शक्तीनामानंत्यमत आह व्यक्तिविशेषाश्चेति
नन्वेतासामानंत्यादानंत्यं न दद्वस्थमत आह अतद्भेदेनेति नन्वतद्भिन्नभेदानाम
पि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तित्वादानंत्यादज्ञानादननुगमएवेत्यत आह स्वरूपसतेति घटं
गगाह्निकयायां काचिद्व्यक्तिमादाय तदभिन्नभेदत्वेनैकत्वादनुगमकत्वं तथा च तस्यैक
त्वाच्छक्तेरैक्यमिति नानंत्यमिति भावः तदुक्तं अनंत्यापि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षकं
शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति सुकरसंबंधः शक्याशक्तिग्रहः तस्यामिति वा
चकत्वेनेति शेषः जातित्वेन त्वतस्याः सर्वशक्यावृत्तसत्त्वेवेति भावः श्रोत्रमाह आद्येनेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्पष्टा चेयं रीतिर्लिट्सूत्रे इति हृद्ये भाष्ये अनुकरणं समुदायबोधकः शब्दः समानानुपूर्वी
कत्वे सति शब्दार्थकशब्दान्तरत्वरूपस्यानुकरणत्वस्याद्येषु शब्देष्वभावात् जातिशब्दा इति
प्रकृते च सूत्रत्वे रूपजातिवाचकत्वमनुकार्ये शक्तिस्वीकारात्प्रातिपदिकत्वमेवमुक्तरूप
इदमपि भेदपक्षेणैव अभेदपक्षेऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यभावात् तत्पक्षे सा
दृश्यसंबंधेनोपस्थितिरनुकार्यस्य न तु शक्तिस्तत्रानुकरणशब्दस्य हृत्यनुपस्थितस्या
पि वृत्तिवैचित्र्याच्छाब्दबोधे मानं पण्डितानां नित्यशब्दपक्षे सादृश्येनोपस्थितेस्तस्मि
न् शब्दे न शक्तिकल्पनमित्यभेदपक्षः अनित्यशब्दवादे शक्तिकल्पनमिति भेदपक्षोऽपय
ति रित्याङ्गः प्रौढिवीजं तेवं रीत्या सर्वत्र संभवादादिरं त्येनेत्यस्य वैयर्थ्यम् एवं रीत्या न्यासा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८
४

अयाभावेस्मादिंस्येनेत्यस्यवैयर्थ्यमिति केचित्तस्योत्पाअयतन्त्यविहारादिवद्दत्तामाषकारे
णाप्रत्याहारेषीहशीरीतिनिर्नास्तीतिबोधनान्नेदंयुक्तमित्याहुः नचाद्ययद्वइति संज्ञापद्वे
सर्वैःसर्वार्थवाचकाइतिपदेवृद्धिशब्दस्यानेकार्थत्वाददैचोपिवाच्यास्तथाचवैयर्थ्यमिति
भावः नियमार्थमितिहृदयदत्तस्तु वृद्धिशब्दाभावे- ततः अभेदोपचाराद्वृद्धियुक्तादैजवृत्तिः
अतएवसामानाधिकरण्यंलक्षणायेवसिद्धेद्वितीयपद्येपिनियमार्थम् वृद्धियुक्तदीर्घकारा
दीनांग्रहणंमाभूदितितावदेङ्गुणइत्यादावसम्भवाद्विरुद्धः संज्ञासूत्रत्वस्यावर्तमानवृद्धिश
ब्दघटितत्वात् द्वितीयपद्येतद्वृद्धित्वरूपज्ञातिबोधनार्थमेवसूत्रंकार्यमितितात्पर्यम्
नतुसंज्ञापदस्यसर्वसंमतस्याभावइतिस्वकल्पनमेतदत आह तदुक्तंकैयटेनेतिनिय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वाद्वेति चोद्दितो यतः सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वात् शास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः लोके
अर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वबोधनाय सर्वपदं नन्वेवं वृशब्द आदिशब्देनेत्यतः
प्रोगैकारादिष्वसंकेतितेनात आह अनेकशक्तेरिति घटपदात्पटबोधनं घटपदस्य पटेऽपि
शक्तिः न च लक्षणा संबन्धाभावे लक्षणायोगात् असंबद्धेऽपि लक्षणायां शक्त्यविशेष इति
सर्वत्र शक्तिर्दुर्ज्ञाना तथा च सर्वशब्दार्थे शक्तेः सर्वे सर्वार्था इत्यत्र पर्यवसानमिति भावः नन्वेवं
सति वृद्धिशब्दस्याप्यादैच्त्वबोधकत्वसिद्धौ वृद्धिरादैजित्यादेर्वैयर्थ्यमत आह शक्त्यवच्छेदेति
अवच्छेदः नियमः शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादौ तथा दर्शनात् अथवाऽवच्छेदः संकोचः संज्ञि
नि संज्ञिविशेषे विनियोगः विश्रवस्त्वायनं अभिमतार्थमात्रबोधकत्वं अथवा विनियोगः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषेतिचमः अभिमतातिरिक्तार्थानरथ्युदासायचमः अर्थानामनंतत्वेप्याश्रय
स्यैकत्वाच्छक्तिरेकैव अर्थभेदाच्छब्दभेदप्रमाणाभावइतिमतेनेदंकेचित्त्वर्थनिष्ठाशक्ति
राश्रयतयाशब्दैतन्निरूपकतयेतिमतेऽनेकत्वंशक्तेरितिवदंति उपाधिभिन्नइति उपा
धीयमानोर्थोऽनेकइत्यर्थः उपाधिस्थितिनीउपाधीयमानलोहितादिसंबंधात्स्फटि
केयथाप्रतीयमानोभेदस्तथैवेत्यर्थः अर्थभेदाच्छब्दभेदइतिमतेनेदमित्यपिकेचित्
तद्धितेतितद्धितस्यबोधेत्यर्थः इत्यभ्युपगमेपीति वस्तुतस्तुवाचकत्वस्यगृहीतस्यैव
बोधजनकतयासर्वशब्दानामर्थानांचविशिष्टज्ञानाभावात्सामान्यतोज्ञानस्यबोधा
नुपपत्तिकृतयाचायमभ्युपगमोयोगिदृष्ट्या अम्यायइति अनेकेषुशक्तिकल्पनादितिभावः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धतरसंबंधस्य वाचकत्वनिर्वाहकस्य शक्तिरूपसंबंधस्य नन्वेवं गोणताकस्यापि
न स्यादत आह गोणेति सत्येवेति संकेतसत्वेक्कुचीमंचीत्यादीनां साधुत्वस्य पूर्वैरुक्तैरस्या॥
पिपिंडविशेषसंकेतितस्य साधुत्वमिति भावः नचक्कृतं कुर्यादिति गृहविरोधऽगृह्योलुं
प्तन प्रयुक्तप्रायश्चित्तस्य सत्वेऽपि साधुत्वाराणप्रयुक्तस्य तस्याभावादिति भावः अत एव सं
केताभावादेव प्रसिद्धे क्वचिदेव शक्तिरन्यत्र लक्षणेति पदेऽस्यार्थः ननु संज्ञासूत्राणां नि
यमार्थत्वस्यावश्यकत्वात्तमनत्वाह उक्तं चेति· व्यवहारायेति क्वचित्संज्ञिनि संज्ञिविशेषव्यव
हारं कर्तुं संज्ञायाः नियमः डित्थादिषु डित्थादिशब्देषु संबंधः शक्तिः नित्य एव युक्तष
व्यापारात्प्रागपि सिद्ध एव गवादिवत् गवादिशब्दानामिव सिद्धमेव बोधकत्वं युक्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१०

षष्ठ्यापारेण नियम्यते मद्रह्रदे डित्यशब्दे नायमेव पिंडो ऽयमवहृत्मा इतीत्यर्थः ह्रद्यादी
नामिति नीलोत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावो यथा उत्कृष्टानिष्ठाह्रास्तथा ह्र
द्यादिशब्दानां शक्तिसंकोचरूपः संबंधोऽपि उत्कृष्टान्तर्गायण एव परं त्वर्थान्तरावोयना
यशास्त्रेणानूद्यत इति तात्पर्यम् प्रोद्याह वस्तुतस्त्विति अन्नपमष्टत्वरूपसाधुत्व
स्यानुशासनप्रवृत्तस्य षष्ठयोगित्वयातस्य च दिव्शब्दे सत्वेन कुत्वप्राप्तिरित्यर्थः तृतीयको
टौ प्रसिद्धेः कथमुभयवद्भिर्भाव इति प्रोक्तिः इष्टिरिति तथा च भाष्यकृत् नकृतीति देशेन
ह्वांदसकार्यप्रवृत्तिः स्त्रेष्विति अर्थः अप्रर्वा दे प्रोगोदवादाह यद्वा छंदः शब्द इति वा
र्तिक प्रत्याख्यानेनाह षष्ठीयुक्तइतीति ननु भयसंज्ञावत्वे संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वय।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लाभेपिप्रतिबंधेनप्रमाणमतआह यद्वेति तथाकार्यविशेषविशिष्टगणपाठात्का
र्यविशेषलाभोनतुपरस्परप्रतिबंधइतितात्पर्यम् नतुकुत्वमित्यत्रसंज्ञात्वप्रत्येकका
रादिपंचकगतैकप्रवृत्तिनिमित्ताभावाज्ञावप्रत्ययोनुपपन्नोतआह कुशब्दस्येति तत्र
चसंज्ञाशब्दविषयेच मतभेदेति प्राचीननवीनमतभेदसत्वात्ऽप्रतिविशेषइतिप्रकृतेर
र्थपरत्वं धर्मत्वेनधर्मेभावप्रत्ययस्यशक्तिः कस्सचधर्मोवस्तुगम्याप्रकृतिजन्यबोधप्रका
रीभूतएवतेनककारादिपंचकवृत्तिर्धर्मइतिबोधः सचपंचकवृत्तिर्जातिविशेषः ककारा
राद्युपहितासमवायाशब्दस्वरूपंचेतिकेचित्तुशब्दस्वरूपंयदायद्धितसमवायएवंचक
कारादिपंचकवृत्तिर्जातिविशेषइतिबोधः यदातुप्रकृत्याव्यक्तिर्बुध्यतेतनशब्दस्वरूपंतदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥

स एव प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः तदा जातिविशेषो भावप्रवृत्तिनिमित्तं । व्यक्तिविशेषो ऽ
यमर्थः कुशब्दत्वं ककारादिषु शक्तमेवं शक्तिग्रहे कुशब्दत्वेन ककारादीनां बोधः
तथा च प्रकारीभूतः कुशब्द एव त्वप्रत्ययार्थस्तदेवाह उक्तान्नितयेति यद्वा सर्वे भावा
इति वार्तिकमतमाह यद्वा प्रकृतिरिति अयमर्थः सर्वत्र भावप्रत्ययप्रकृतिः शब्द
रूपा जन्यबोधप्रकारत्वं संसर्गः तथा च गोत्वमित्यत्र गोशब्दजन्यबोधप्रकारो धर्मः
इत्यर्थः संज्ञाशब्देषु तु प्रकारीभूतधर्मान्तराप्रतीतेरर्थविशेषणतयोपस्थितसं
ज्ञाया एव भानं स्पष्टीकृतं चेदं कैयटेन कुशब्दः ककारादि पंचस्वाससमूहरूपश्यादि
ना तथा च कुत्वमित्यत्र कुशब्दजन्यबोधप्रकारः कुशब्द एवेति स एव त्वाद्यर्थः तदाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिः संज्ञाशब्दस्वरूपं वेति केचित्तु सामान्यानीति गोत्वाद्यभिप्रायेण सज्ञावान्तैरिति तस्म
न्नेत्याद्यभिप्रायेण संज्ञेत्यादि संज्ञाशब्दाभिप्रायेण यद्वा शास्त्रांतरीयमतमुक्त्वा वैयाक
रणसिद्धांतमाह शब्दस्वरूपं चेति अत्र पदे संज्ञेत्यपि संज्ञाशब्दाभिप्रायेण प्राचीनरी।
त्या शब्दस्वरूपमित्येव सिद्धांतः शाब्दबोधे सर्वत्र शब्दप्रकारताभ्युपगमात् इति वदंति
न सोस्तीति व्याख्यावसरे स्पष्टीकृतमस्माभिः संज्ञाबोधकशब्दे शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं
संज्ञिनि तत्संबंधात् संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगतो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं एवं च डित्थश
ब्दवदभिन्नाश्रादे च इति बोधः डित्थशब्दवत्वं च लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः घटो घ
ट इत्यादावभेदसंसर्गकबोधवारणायाह विरूपोपस्थितीति अभेदबोधे विरूपोप।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्थितेकारणत्वादितिभावः एतेन प्रागुक्तप्रकारकोपस्थापनेन अतएव लक्षणाभा
वादेव उद्भिदेति उद्भिच्छब्दो यौगिको वा रूढो वा आद्ये उद्भिनत्तीति व्युत्पत्त्या उद्भेद
कर्तृरूपपदार्थोपस्थित्या तस्य यागाभेदासंभवान्मत्वर्थलक्षणायां यत्किंचि
दुद्भेदकर्तृतरुगुल्मादिवता यागेनेत्यर्थः स्यात् नामधेयत्वेतु यागसमानाधि
करणंपनानुपपन्नं नत्र पूर्वपक्षः यौगिकमेवेदंपदं अपूर्वशक्तिकल्पनाऽभावेन
लाघवात् मत्वर्थलक्षणात्वगत्या सोढव्या सिद्धान्तस्तु उद्भिदितियागनामयोग
स्तु मत्वर्थलक्षणापत्या गौरवप्रसक्तेः अन्यथा पदप्रकारकोपस्थित्यनंगीकारे
लोपसंज्ञायां तज्ञाविना तज्ञावितयोः संज्ञित्वाल्लुगादिषु तज्ञावितस्यैव संज्ञित्वा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तुभयथापि शास्त्रेदृष्टत्वात्संदेहादाह किमादैतीति केचित्तक्तक्तवतू निष्ठेकित्यत्तनि
ष्ठापसर्गस्येतदर्थं नत्र्वसकेभावेक्त इति क्तशब्दभावितस्य निष्ठेति निष्ठाशब्दभावितस्य च
निष्ठासंज्ञेति शास्त्रे तन्मात्रपदस्य इति दर्शनादाह किमिति घ्वादिसंज्ञाविधावतद्भावित
योरित्यनाश्रयणाद्यपदस्य वान्तर्भावस्तस्येति भावइत्याहुः तद्भावितानामेवेति न
च तद्भावितानामेवेति पदः किन्न कृतः कल्पकाभावात् आहुरित्यागापदेशोऽविशेषपद
स्यैवसंभवात् ‐ पिटिघ्नमादिवत्तदाविनासंभवोपि नन्वु घ्वादिसंज्ञाविधौ शास्त्रनिष्पा
द्यानामेव संज्ञा दृष्टा निष्पातिम्नयेन केनापि शब्देनेत्यविशेषात्सर्वापि तथा देवं चानि
ष्पन्नानामेव संज्ञेति पदः अत्रपदेशात्सानिष्पाद्यानां नं ज्ञेतिरतीयपदस्य सत्वात् ह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योरेवोज्झावनं न्स्नतताभावद्भ्रति एतत्पदलकल्पकं च शास्त्रे तथादर्शनमेवेति चेत् अत्रो
च्यते अत्र पदेद्वको गुणोनिसूत्रस्यासंभवद्भक्तिकतापत्तेः मालादीनां चैत्यस्य वैयर्थ्या
पत्तेश्च भाष्येतज्ज्ञापितपदेद्वकोगुणोनिदोषानुपन्यासस्तु दोषादिकप्रदर्शनादित्येकेन
चसर्वस्यस्तुपीतिस्तुपिपरे सर्वशाकृस्यादिकृदात्तइतिसूत्रार्थः आम्रमयमिति श्रुत्यत्रिपदे
अमितस्योर्दीर्घश्चेतिदीर्घशास्त्रेनविधानेपिवृद्धिशास्त्रेनभावितत्वाभावएवननुस्वमतप्र
च्युतिर्नदोषो – नन्वाह तथाचऋतइति नल्लोपइति · [illegible] गित्यर्थः आदैज्मात्रस्येतिव्याप्तिना
यादाहृत्यभावेनलाघवाच्चेतिभावः स्वर्यतइति यज्ञकेयटः पूर्वपदेनाद्देपाज्जुत्त
रपदेलब्धेउत्तरपदग्रहणमधिकारलब्धकं वृद्धिरूपोत्तरपदासंभवाद्वृद्धिमत्त्वप्रयते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बृहिशब्दस्तु न गृह्यते अशब्दसंज्ञेति निषेधादिति: तन्न आव अवतीति ओ· क्विपि च
ज्वरत्वरेत्यूपधाचकारयोरूठि आद्गुणे – तीति बृहो रूपं अवतीत्यो रिति आङ्‌ रहितस्य
तु रूपं दुर्लभं सर्वस्य ओः सर्वौरित्यत्र बृहिरूपोत्तरपदसंभवात् तल्लक्षणायां वीजाभावा
त् न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः न च स्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् इति वाच्यं नेन्द्रस्य पर
स्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबंधिकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनात् ततश्च सर्वशब्द
स्यान्ते नान्तोदात्तत्वे शेषनिघाते नोकारादीनामनुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्त इ
ति पाक्षिकः स्वरितः स्यात् न त्विष्टपत्त्याह उत्तरेति उत्तरपदस्येत्यधिकारीय बृहिरू
पोत्तरपदाभावात् सामर्थ्याद् बृहिमङ्गलत इति वोध्यं यत्त्वेवमपि सबृहाविति च क्तव्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१५
14

उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमिति केयटाशयः तन्न व्यपदेशिवद्भावस्याऽनुवर्तितत्वादित्याहुः
केचित्तु सर्वैरित्येतन्मात्रार्थत्वे सर्वमाविशन्त्येव वदेत् समासे नोत्तरपदाक्षेपे श्रोहरूपे
उत्तरपदे इत्यर्थेन सिद्धे उत्तरपदग्रहणमधिकारलक्षकमिति केयटाशयमाहुः अत्र
न्येतूत्तरपदस्य कार्यित्वपर्वनैतदस्येति ज्ञापकात्सर्वमेकादेशाभावः इह तु कार्यित्वाभा
वात्सर्वमेकादेशव्यपदेशाभावात्स्वराप्राप्त्या वृद्धिरूपोत्तरपदासंभवः परादिवद्भावे
नोत्तरपदत्वेपि सर्वशब्दात्पस्य स्वरभाजोऽभावाद्वृद्धिरूपोत्तरपदासंभव इति केयटाशय
माहुः सर्वपाञ्चालक इति तु सर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः जनपदतद
वध्योश्चेति वुञ् न फल्लोपहितस्येति वृद्धेर्लुहितस्येत्यस्येकोपि निमित्तत्वमेवसंबंध इति ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृद्धिनिमित्तं तद्धितः इत्यर्थः लाभे सिद्धे निमित्तशब्देन फलोपहितनिमित्तस्यैव ग्रहणमि
त्याशयः वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिपरं भाष्यं तु यथाकथंचिदिष्टानु
रोधेन व्याख्येयं बहुवचनान्तसमासपरभाष्यं व्याचक्षे केचित्विति पूर्वमते वृद्धिशब्देन तं त्राद्या
म्रयणादाह केचित्विति त्यन्ये तथा च वृद्धीनामिति षष्ठ्यर्थः स्वरूपयोग्यत्वरूपं हेतुत्वं ।
तथा च निमित्तत्वपरिशेषात्फलोपहितं तत्त्व वृद्धिमात्रं — प्रतीत्यभिप्रायोक्तं या वृद्धी
ति निमित्तग्रहणमेव च व्याहृतिज्ञापनार्थं एतेन निमित्तग्रहणसामर्थ्याद्व्यधिकरणो
बहुव्रीहिः अन्यथा वृद्धिरूपतद्धितासंभवाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणसिद्धौ किं तेनेति परा
स्तम् यत्तदं ढशब्दात्ग्रहणमस्या क्रीडायामित्यर्थे दाण्डा इत्यादौ वृद्धिरूपोयितद्धितः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१५
15

संभवतीति तन्नञ्अविकार इति पर्युदासेन वृद्धिरूपतद्धितस्याग्रहणात् नहि विका
रार्थे वृद्धिरूपतद्धितसंभवोऽस्तीति ध्येयं यंवत्वंनिषेधो विशिष्टस्येति नस्यान्निवत्वं
एतेन एकादेशस्यानिटावपेक्षया पूर्वेणाप्रत्ययात्परस्यटायः ङुंवत्वनिषेधेक
र्मधेयं पंचमीसमासेन स्यान्निवत्वान्न वृद्धिरूपतद्धितसंभव इति परास्तम् एत
दस्वरसेनैव केपटेपदांतरमध्यवेति अस्मिन्नपि पदेनकार्त्स्न्ये प्रतिपत्तिकालिकं या
हं न प्रयोगसमवाधि तेन पारिषद्याभार्थे न दोषः वृद्धिशाहतेत्रं तद्व्याख्यानात् अ
त्र केचित् वैयाकरणीभार्य इत्येवरूपं वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नित्यर्थाश्रयणेनादेज्मा
त्रस्येति पदेनावज्ञार्थे भाष्ये दोषवारणात् तथा हि वृद्धेर्निमित्तेणाकारादि यस्मिस्ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृष्टान्तद्धितग्रहणं न च तावद्वार्येपि व्यपदेशिवद्भावेन निमित्तमेस्तीति वाच्यं निमित्त
ग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः अन्यथा निमित्तत्वार्थं षष्ठ्यैव सिद्धे किं तेन एवं च
शाब्दव्यापाराश्रयणे न मानं अधिकारप्रस्य तद्धिते इत्यस्यानुगमे मण्डूकानुवृत्तौ च न मानमि
त्यैचां प्रति निमित्तत्वमस्त्येव ऐजंशे वृद्धिपदसंबंधेन वृद्धिशब्देन विधानमप्यस्ति वृद्धिप
दसंबंधादेव दाक्षिकीभार्यो देविकाशिंशपेत्यादावैचत्वनिषेधः अन्यथा न स्यात् भाष्या
देविकाशिंशपेत्यस्य प्रथमाध्यायैकदेशेन एषामाकारस्य वृद्धिसंज्ञां विधाय तद्धितेष्वचा
मादेरित्यनेन तद्विधानमिति पक्षान्तरस्योक्ततया तदेकफलत्वाय तत्र वृद्धिपदसंबंध।
सत्त्वात् सूत्रभेददूषणमात्रेण च न दूषितमित्यन्यत् एवं च पेज्विधायके ऐजंशे पित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१६
16

त्तमंवं यद् इत्यपर्यायात्तं एवं च वैयाकरणीभार्य इत्येव अत एव नेय्वाभ्यामिति सूत्रे यद्यपि

नित्यत्वादैचि वृद्धिस्तयोरेव स्यादिति निषेधवैयर्थ्यमाशंक्य विषयार्थं दाध्यशिवरि

ति समाहितं तत्पक्षे पुंवत्त्वनिषेधलाभात् यद्यप्यपवादो वृद्धेरयमिति वृद्ध्याप्राप्त्यैव

निषेधवैयर्थ्यं वक्तुमुचितं तथापि विषयभेदान्नापवादत्वं असंभवे एवापवादत्व

मिति वार्त्तिकमते एवमुक्तं किं चात्र पुंवत्त्वे इष्टे निषेधवारणाय प्राप्तव्यापारस्यावश्यक

त्वेन वृद्धिरादैच् सूत्रेणावज्ञार्थे दोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीहि पर्यन्तं भाष्यकृतो याव

न्नं विफलं स्यात् मद्रकरी स्यात् वृद्धिपदसंबंधेन पुंवत्त्वनिषेधप्राप्त्या तादृशाविनानामेव संज्ञे

ति पक्षे भाष्येऽस्यानुपन्यास इति वदंति अनर्थकमित्यादि अनर्थकं व्याकरणे प्रयोगप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थबोधकं साध्वनुशासनं वृद्धिशब्दाशब्दयोः साधुत्वबोधकं · प्रयोगनियमार्थं वृद्धिश
ब्दात्परत्रैवादैचां प्रयोगार्थम् आदेशार्थं वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशा इत्यर्थकं आगमार्थं।
वृद्धिशब्दस्यादैच आगमा इत्यर्थकं विशेषणविशेष्यभावार्थं समानविभक्तिकत्वात् न
न्वेतेषामशानुपपन्नोसेपि सूत्रं किमर्थकमत आह संज्ञासंज्ञीति यच्छब्दयोगः तरति ब्र
ह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इति · आध्यमज्ञातउद्गोग्नीनादधीत इत्यादौ तच्छब्दः यो ब्राह्म।
णायावगुरेत्तं शतेन यातयात् इति एवकारः हन्यादेवा विचारयन्नित्यादिमंगलार्थमिति
मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्म।
त्पुरुषकाणि भवन्तीत्यत्रैव भाष्योक्तेः वक्ष्यमाणैः आद्गुणादिभिः न व्यभिचारः प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१८
17

प्यमस्य एतत्पदाव्यवहितमेतत्पदमित्यामतिज्ञानमेवचानुपूर्वीज्ञानमितिनातिरिक्तं
किंचित्कल्प्यमित्याह पदानुपूर्वीति कथोच्छेदइतिवादिनोनिग्रहोनस्यात्कथायामुच्छे
दइत्यर्थः केचित्वासन्नमनासन्नमितिव्यवहारोनस्यादित्यर्थंवदंति आहृतिस्रेवत्तिवृद्धिश
ह्नस्यास्तिचिद्वृद्धिरित्यादावाहृतेः सएव संज्ञेत्यर्थः यदानुपूर्वीभंगेनात्रपदेगौरवादाह।
यद्वेति योऽयमिति अत्रपदेवृद्धिशब्देनादैचोर्वोद्धव्या इत्यर्थः इतिनानुपूर्वीभंगइत्यर्थः
अन्येदंतत्वं सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिवाचकत्वस्यगृहीतस्यैववोधजनकतयासं
ज्ञास्त्रशाणामज्ञातशक्तिज्ञापकतयाविधित्वमेवनियमार्थत्वं किंच सर्वसर्वार्थाइत्यभ्युप
गमोयोगिदृष्टानास्मदादिदृष्टा सर्वशब्दानामर्थानांचविशिष्यज्ञानाभावात् सामान्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्तथाज्ञानं च न बोधोपयोगि शास्त्रं तत्समुदायोद्देशेनैव प्रवृत्तं तेषामनुपयोगाच्छास्त्रस
संकेतग्राहकशास्त्रकरणं च स्वेच्छयैव तेषां यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः त्रि
त्यंत इति च संज्ञासूत्रेऽपदेशात्प्राकृतत्र संज्ञात्वाग्रहेण तासामनित्यत्वव्यवहारः अतएव
तत्तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहरूपो नियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयो
क्तः संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवानुनियममादाय संज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्य
वहारायनियम इत्यादिना कृतः वाचकता बोधकत्वेपि नदंत्वस्यादकत्वान्न शब्दार्थसंबंधनित्य
त्वभंगः शिष्टप्रयुक्तत्वाच्चासां साधुत्वं वृद्धिशब्दोत्र पदपरः अर्थपरत्वाभावात् आदैच्त्व
संज्ञासूत्रात्प्रागसंकेतितः आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः पदपदार्थयोस्तादात्म्यांगी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारात् रागेति द्वन्द्वं नामसमानभंगः पिनाकिन इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतिरनुभवसिद्ध
त्वादिति बोध्यं कार्यकालेति अत्र पक्षे मृजेर्वृद्धिरित्यस्य मृजेर्वृद्धिपदाभिन्ना आदैचो भव
तीत्यर्थः दिगिति दिगर्थ हल्वादैचूशब्दोपस्थितावपि वृद्धिपदात्पूर्वमेवेति कथमिति चिंत्य
पतेन व्यवहाराय नियम इत्यनेन कार्यकालपक्षेणवा स्वरूपमिति स्वरूपस्य शब्दः संज्ञे
त्यर्थः आदिरंत्येनेति अत्र यद्यपि संज्ञा न कृतः किंत्वादिदास्तथापि शब्दाध्याहारवादे तादृ
श शब्देन तस्यैवानुपूर्वीकल्पनमिति भावः अर्थाध्याहारे तु चिंत्यमत्रानुपूर्वीकल्पनमिति
अर्थाध्याहारेपि शब्दरूपस्यार्थस्य सत्वात् तस्य च युक्तानुपूर्वीति चिंत्यमिदं यत्विति यत्राष्ट
रूपदं तत्रैकालि तिङ्पति ष्टत इत्यर्थे प्राप्यसंप्रयुक्तमित्याशयः संज्ञायाहीति संज्ञाच विद्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानस्य संभवति अविद्यमानस्य संज्ञायाः कर्तुमशक्यत्वात् संज्ञयोपस्थितेरभावेन संज्ञया
विधानमनुपपन्नमिति भावः ननु भाविसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्विधिषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्ने
तरेतराश्रयइत्याशंकां निरस्यति नच मालादाविति मालादौ संज्ञाशास्त्रस्य चारितार्थ्याज्ञा।
विसंज्ञाविधाने मानाभाव इति भावः एवं च विधौ दोषो नानुवाद इति भावः मतो वृद्ध्यादि ष्वि
ति सतो ह्यनन्तविद्यमानस्य संज्ञाभावात् संज्ञाभवनात् संज्ञयाव्यवहारादिति यावत्।
तदाश्रये संज्ञाश्राश्रयो यस्मिन् संज्ञयासंज्ञिविधायके मृजेर्वृद्धिरिति शास्त्रे वृद्ध्यादि
ष्वृद्ध्यादिपदेष्वितरेतराश्रयत्वात् संज्ञाशास्त्रविधिशास्त्रयोः परस्पराश्रयत्वात्।
संज्ञाशास्त्रवाक्यार्थस्य विधिवाक्यार्थबोधेकारणत्वात् विधिवाक्यार्थनिष्पाद्यस्य च संज्ञा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१९
19

करणेन संज्ञाशास्त्रस्य विधिवाक्यार्थापेक्षत्वात् । अप्रसिद्धः द्वयोर्वा कार्यबोधानुपप
त्तिरित्यर्थः यद्यप्यनुवादे सिद्धसंज्ञाविधानेन संज्ञाशास्त्रवाक्यार्थबोधो नानुपपन्नस्त
थापि विध्युपयोगिवाक्यार्थानिष्पत्तेर्विधिवाक्यार्थानुपपत्तिरेवेत्यर्थः सिद्धं त्वि
ति नित्यशब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते ननु मृजेर्वृद्धि ।
रित्यनेनापूर्वा न विधीयते तर्हि शास्त्रमनर्थकं स्यादिति चेत् धातुपाठे मृजावुपदि
ष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानाय शास्त्रमिति भा
वः यद्यपि साक्षान्मार्ष्टीत्यादेः साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यनेन न बोध्यते तथाप्याकारः साधु
र्बोध्य इति प्रणाड्या मार्ष्टीत्यादेः साधुत्वबोधनमिति शास्त्रविदां यथाः नित्यशब्दपक्षे स ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मायायकार्याः शङ्काऽऽइत्यिपदेसमाधिमाह अथेति आकारगणबलेनैव मूर्त्तेणैव स्फुरि
त्तेन स्फुरत्तिमिच्छेन्न नद्दातिः नान्योन्याश्रयः आकारे स्फुरते इति प्रत्यक्षे शक्तिग्रहात् इति
भावः उपरोदृश्यमानेन विगोपदशक्तिग्रहः सच सकलव्यक्तिषु नद्यक्षेवानाद्यः व्यक्ती
नामानन्त्यात्सर्वासामसंनिकृष्टत्वात्सर्वासु शक्तिग्रहासंभवात् नान्त्यः शक्तिग्रहाविषयव्य
क्त्यंतरबोधाव्यभिचारात्तदनुपस्थितेः नहि स्वविषयशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् असंनिकृष्टव्यक्तीनां
शक्तिग्रहकालेऽनुपस्थितत्वेन तासु शक्तिग्रहासंभवात् तस्मात्सन्निकृष्टव्यक्तिवृत्तिध
र्मवत्वसंबंधेन सकलव्यक्तीनामपि सन्निकृष्टत्वात्सर्वास्वेव शक्तिग्रहः एवं च घटादि
पदशक्तिग्रहकाले आकारवृत्त्यात्वचत्वसंबंधेन सकलाकारेषु शक्तिग्रहान्नान्योन्या।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२०
20

अयः असत्यपक्षेयेनरूपभाविच्छिन्नेविषयतायाइवज्ञातिसंबंधस्वीकारात् इति प्राचः वस्तु
तस्तु शक्तिग्रहकाले शक्तिग्रहविषयव्यक्तिवृत्तिधर्मज्ञानसत्वात्तद्धर्मवत्येव शक्तिग्रहः तद्ध
र्मवत्वं च सर्वासामिति सर्वत्र शक्तिग्रहोऽस्तु इति नानंत्यव्यभिचारौ अत्र पक्षे गौरवाल्लघूपा
यमाह आत्वज्ञात्ताविति अत्र पक्षे ज्ञातो शक्तिग्रहः आकारो वृद्धिपदशक्य इत्यनुभवकाले
नागृहीतविशेषणन्यायेनात्वज्ञानसत्वादात्वेपव शक्तिग्रहः लाघवात् न चानंत्यव्यभिचा
रौ तज्ज्ञातो शक्तिग्रहस्तज्ज्ञानाश्रयव्यक्तिबोधे कारणमित्यभ्युपगमात् इति भावः अत्रापि पक्षे
कार्यकारणभावे व्यक्तिनिवेशे गौरवादाह शक्यत्वमेवेति तद्धर्मप्रकारकोपस्थितौ तद्धर्मप्रका
रकशक्तिग्रहः कारणं तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिर्हेतुरिति नापूर्वव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्तिबोधेक्यानंत्यव्यभिचाराविति भावः अन्यथाप्रकारद्वयोक्तस्यानंगीकारे नग्रहेतन्नोप
तिष्ठेत अनन्वेवकार्यशब्दत्वस्वीकारादेव लडादिविधाविति तेषांप्रयोगाभमवायित्वात्सा
धुत्वबोधनेप्रयोजनाभावादिति भावः सर्वत्रेति लक्षणया -- दिः साधुर्भवतीत्येवमित्यर्थः
विधेयवाचिपदानां लक्षणाबोध्या वैयाकरणानयेवाक्येशक्तिसत्वेननतस्यैच लक्षणेति सूत्र
एवलक्षणेतितत्वं नतुसंप्रसारणाद्येव विकल्प्यतइति भाष्यात्संप्रसारणादिमात्रं विधीय
तइति प्रतीयतेऽतआह केवलेति यणादिमात्रविधानेपीत्यर्थः अन्तार्थापत्ती तिसाधुत्व
स्याविधानेयणादिविधानं वैयर्थ्यशंकयानुपपद्यमानंसाधुत्वकल्पकमिति भावः अ
तस्यार्थस्यापत्तिरनुपपद्यमानत्वंकल्प्यवाक्यादिति अर्थापत्त्यामीनादेवदत्तो दिवानभुं

२१
21

कृष्णस्य च रात्रिभोजनं वदितिभावः अनुमानमेवेदमितिकारणादाः ननु वृद्धयभिन्नाश्चादेच इति वाक्यार्थे समुदायस्य संज्ञा स्यादत आह इह चेति प्रत्येकमिति समुदायस्याप्रयोगात्स मवायित्वात्प्रयोगार्थत्वाच्च संज्ञायाः प्रत्येकमेव प्रवृत्तिरिति भावः न्यायसिद्धेर्थे लिंगमप्या ह मालादीनां चेति नहि प्रत्येयवृद्धमकर्कादीनामिति निषेधबाधनार्थं समुदायसंज्ञायां त्ववृद्धत्वादेव सिद्धौ किमनेनेत्यर्थः सर्वस्याप्यवृद्धत्वादवृद्धमित्यस्यावैयर्थ्यं च वृद्धिर्य स्येत्यस्यासंभवदुक्तिकतापत्तिश्च नच नामधेयेवा नामधेयस्येति वृद्धत्वादाष्कदानार्थमि ति वाच्यं अभिव्यक्तपदार्थायेइति न्यायेनाप्रवृत्तेः न्यायमप्याह व्रात्यानाइति अन्यथै कस्यानुपाहृढनानापदज्ञानेनैकस्मृतिविषययोरादैवोस्तत्रेणप्रत्येकं संज्ञिसंबंधक

ल्पनापेक्षया संभूयोपस्थितिज्ञासत्वेन समुदितस्यैव संज्ञा स्यान्न प्रत्येकमिति केचित्
द्वंद्वनिर्देशादित्यपरे प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिश्च वाक्यार्थक्रियायाः वाक्योपात्तेषु एकैक
स्मिन् पृथक् पृथक् प्रवृत्तिः तदुक्तं अन्नादनादिरूपा च सर्वेत्तभिफलंभुजिम् प्रत्येकं प्र
तिपद्यं तेन तत्तन्नाद्यक्रियामिवेति प्रधानभूतस्येति प्राधान्यं चार्थिन अराजानः इति वाक्यशेषेण
ज्ञितत्वमत्वेनोद्देश्यत्वाद्बोध्यम् अतएव प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरेव सहग्रहणमिति सहितेऽर्थ
र्थेकमित्यर्थः किमुभे इति प्रत्येकं संज्ञायाः द्वेइत्येव सिद्धेः संयुज्यंते वर्णा यत्रेति संयोगः स
मंताद्स्यंते पदानि यत्रेति समासः इत्यन्वर्थत्वं यत्नः अतएव महासंज्ञया सिद्धेऽर्थे।
त्वादेव पेऽजर्थमिति नान्यरत्वाद्दीर्घयोरेव संज्ञेति गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२२

स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरावृत्त्यर्थमित्यर्थः उच्चारणार्थमिति अ।इ।उदित्यत्रेऽशब्दः सं
ज्ञेत्यनुवर्तते शब्दस्य संज्ञायां विधेयायामणः सवर्णान्न गृह्णातीति गुणवृद्धिसंज्ञा
यां न सवर्णग्रहणं तपरकरणं तु स्पष्टार्थमीदूदेदिति वत् असंदेहार्थमिति किमादे
चोत्र निर्दिष्टा अथवा ऐचावेवेति संदेहे मालादीनां चेति ज्ञापकाश्रयणोक्तेः शा इति सं
देहाभावायेत्यर्थः अभिप्रेत्येति एवं च तपरत्वं गुणानां तु उक्तसंग्रहार्थमिति वार्तिक
मतं स्थितमिति भाष्यमते स्पष्टार्थं तपरत्वमित्यर्थः नान्तरीयकत्वेति अवश्यं कस्मिं
श्चिदुच्चारणीये पदे उच्चारणं तेनेत्यर्थः करिष्यत इति तथा चोपदेशमात्रे तु दान्तत्वाभा
वान्न निषेध इति व्यर्थमेकाच्ग्रहणमित्यर्थः चतसरीति चतस्रः पश्येत्यत्र चतु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रः शासीत्यंत्तोदात्तत्वंमाभूदित्याद्युदात्तनिघात्तनंक्रियते आद्युदात्तस्यचस्यात्यनुरूप
त्वाद्यलाभावादविवक्षास्यादितिचत्वरः शासीत्यस्यवाधकोनिपात्तनस्वरेणनस्यादिति
भाष्यमनुपपन्नमित्यर्थः चत्वरः शासीति चत्वरेंनउदात्तः शासीतिसूत्रार्थः भः सं।
ख्येति तांत्तारंनाचसंख्याआद्युदात्तेत्यर्थः नित्स्वरेणत्रिन्यादिर्नित्यमित्यनेनत्रिदं
तस्यनिंदंतस्यादिरुदात्तई तिसूत्रार्थः उच्चारणोपपत्तौ उच्चारणेनउपपत्ताविति
विग्रहः स्यात्यनुरूपमेवोच्चारणमितियलाभावइतिभावः विवक्षार्थमितिय।
लाद्विवक्षार्थमित्युदात्तग्रहणंव्यर्थमितिभावः ज्ञापयेदिति शाब्दाधिक्यादर्था
धिक्यमितिभावः हेत्ताविति विवक्षाकारणसत्वाउदात्तग्रहणवेयर्थ्यमेवापत्तति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मूलेति मूलमनुदात्तग्रहणं तस्य शैथिल्यं स्वसामर्थ्यकानुपपादकत्वं तस्मात् ननु निपा
तनेनामान्याहृशेप्रयोगेप्राप्तेऽन्याहृशप्रयोगाकरणं तथा च हूंतेर्थानुस्वरेणंतोदा
त्तत्वादंतोदात्तेवयादेशेऽनुच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं यत्न इति विवक्षा स्यादेवेति किम
नुपपन्नं त्रिचतुरोरिति सूत्रेपि तिस्र चतस्र इति हूं हू हूं हप्रयुक्तेंतोदात्ते कर्तव्ये आद्यु
दात्तोच्चारणं विवक्षाहेतुरिति निपातनस्वरेणांतोदात्तत्वस्य बाधक इति युक्तमेव बाष्ट
भाष्यं परमास्यिशाहूादावंतोदात्त गुणकस्यापि स्यादिति तेन विवक्षाहेतुयत्नाभावान्न
स्यादेव विवक्षेत्यनुदात्तग्रहणं ज्ञापकमेवेति हृष्येवैवं समर्थनमिति चेत् शिष्यबुद्धिवु
त्पादनार्थमेवैतदित्याशयेन पदांतरमाह यद्वेति गुणाभिन्नानां गुणेनानुनासिकत्वेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भिन्नानां अत एव विधेयविषये भेदकपदानामग्रहणादेव अप्रत्यय इत्यनेन विधेयविषये
भेदकपदस्यैव बोधनादिति भावः एतेनाप्रत्यय इति सत्वात्कथं भिन्नदिग्यायास्तं ज्ञाप
नार्थमिति संयन्तत्यादेः परसवर्णेन निष्पन्नस्य द्वित्वे ञकारत्रयश्रवणार्थं हि न तत्क्रिय
ते लोपस्यानित्यत्वेतु लोदेनापहारात्तद्द्वित्वाद्वित्वयोः विशेषानद्धार्थं सहलोपवैकल्पिकत्वं
ज्ञापयतीत्यर्थः यावं त्रैतिगुणाभेदकत्वेऽग्रहणं मर्थमेवस्यादिति भावः अत एव स्व
सार्थक्योपपादकसवर्णार्थज्ञापकत्वादेव आत्वनित्यत्वेव्याचर्याप्रसिद्धिः कृतात्वस्य षा
ट्त्वाभावे अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इत्यस्याष्टाभिरित्यत्र षट्त्वेन ड्वल्लुपोत्र
मित्यनेन परत्वादष्टन इत्यस्य बाधे दीर्घग्रहणं वैयर्थ्यमेव कृतात्वे षट्त्वेन षट्स्वरस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अष्टाभिरित्यत्रापि प्राप्त्याऽष्टन इत्यस्य निरवकाशत्वेनाष्टाभिरित्यत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेरिति
तत्राप्रवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणं न च शसि चारितार्थ्यं अष्टनः शसः स्थानोदात्तत्वेन आत्वनिष्प
न्नाकारेणैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वे विभक्त्येकादेशस्याप्येकादेश उदात्तेने
त्युदात्तत्वे सिद्धेऽस्यानुपयोगात् ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टन्यादौ विभक्तेरुदात्तत्ववारणाय दी
र्घग्रहणमावश्यकमिति कथं ज्ञापकमिति चेत् अत्राहुः अष्टनो दीर्घादित्यत्रान्तोदात्ता
दित्यनुवर्त्यान्तोदात्तादष्टनः परेति व्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धमिति चू
र्णादित्वेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् प्रियाष्ट इत्यादि बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेना
ष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वेन प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणं ज्ञापकमेवेति अत एव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उभयज्ञापकत्वादेव अधिकारेणेति एतदधिकारबहिर्भूतानामसंहितायां प्रवृत्त्य
र्थमिदं संहितायाः सर्वत्र नित्यत्वे तु व्यर्थमेवैतत् असंहितायां कालव्यवायादेवाप्रवृत्तौ
व्यर्थं स्यादेतदधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवाये प्रवृत्तिं ज्ञापयति न्यवग्रहे आनङादि सि
ध्यति केचित्तु तस्मिन्निति सूत्रेण सिद्धे संहिताधिकारः संहितानित्यत्वज्ञापनार्थः अग्ना
विष्णू इत्यग्नाविष्णू इत्यवग्रहे आनङर्थम् अन्यथावग्रहे व्यवधानान्न स्यादित्याहुः पदा
न्तरेति अभेकाश इति पदान्तरेत्यर्थः विशिष्टानामिति विधिवाक्ये पदसंज्ञासंबन्धार्थं संज्ञा
विशिष्टानां विधिरित्यर्थः अन्यथा वाक्यान्तरेण संज्ञायामविधानात् संज्ञाविशिष्टस्या
प्रसिद्धे विशिष्टविधिरनुपपन्नः स्यात् यथेति तत्राख्यन्यायाभावाद्योगसामानाधिकर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एपान्नामधेयत्वावगमसमकालमेवविशिष्टविधिः तथा सृजेर्वृद्धिरित्यत्रैवसंज्ञासंज्ञि
भावावगमो न तु संज्ञाविधायकं वाक्यांतरं पदोपस्थापकमिति यत्र वृद्धिशब्दस्तत्रादेचु
उपतिष्ठंत इति वाक्यार्थः अस्मिन्नपि पक्षे वृद्धिशब्दस्य प्राथम्यमेव युक्तं शब्दोपस्थितेः
प्राक् बोधागतत्वात् प्रदेशेषु तु आदैचु पदकल्पनयैव बोधः कल्प्यमानपदस्यैवोपस्थाप
कसमानविभक्तिकत्वं अत एवोत्तरपदवृद्धाविव्यत्र न दोषः अन्ये तु कार्यकालपक्षे
सृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थित्यानंतर्यबोधरूपेश
क्तिग्रहे हृते विधिवाक्यार्थबोधः अत एव षष्ठः संप्रसारणामिनि सूत्रे भाष्ये कार्यका
लं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवतीयचिभमितीत्युक्तं इक् देदिति सूत्रे भाष्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यिकार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्यैतदुपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृ
ह्यमितीति निर्दिष्टेति सूत्रे कैपटोऽपि निर्दिष्टं तु के संज्ञा वाक्यं कत्वात् निर्दिष्टेति समर्थनत इत्या
हः अत्र पक्षे एकत्र शक्तिः ग्रहे हृतेऽपि तत्प्रदेशस्य स्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया प्रा
देशान्तरस्थेऽवबोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तन्नत्यदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबो
धः यथोद्देशे तु पक्षे देवशक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेष इत्याहुः यत्नं तुः ख्वैनेति त
त्राख्यन्यायादित्यर्थः यत्नं तुः ख्वेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं अभिलाषोपनीतं च न तत्
ख्वंस्वःपदास्पदमित्यभियुक्तोक्तिः अदेङ्गुणः सवार्थ्यमिति पूर्वपरयोरुभयकारकमि
त्यर्थः न चेति चस्त्वर्थे नियमसिद्धिस्तु नेत्यर्थः पचंतीति अकारस्य गुणत्वात्पररूपम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं. ७२

इकोगुणवृद्धी विशेषो नास्तीति विशेषाभावेपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या गुणः स्या
दिति भावः ॥ ८ ॥ अचिकीर्षीदिति सिचि वृद्धिरिति प्राप्ता निर्दिष्टेति आधिकसंग्राहका
त्र्यग्रहणादिति भावः सिचि वृद्धाविति सकः पूर्वं सिचि वृद्धिरित्यनेनेत्यर्थः पानेति
आकारस्यालोपाद्यर्थः स्यात् तावतापीति रूपसिद्धेरिति पुगस्तु हन्येत्यर्थः आलोप इति
न चलाक्षणिकस्वाद्यमालोप इति वाच्यं पशुष इति भाष्यप्रयोगेणालोपेनस्य परिभाषाया
अप्रवृत्तेः तद्वा येपीति अवायेनोपपत्तौ वायकल्पनमन्याय्यमिति भावः आयादेश इति ।
ऐकारस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः ज्ञात्वाविति औत्वाप्राप्तेः अत्र स्नासिष्टी
मिति एकवचने तु यलोपे सन्निपातपरिभाषया सगिटोरभावेनापि सिध्यति रूपमित्याभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कै० टी
आह्निक
९

अथ नवमाह्निकव्याख्यारंभः

अदर्शनं लोपः ॥ ॥ अर्थस्येति । यद्यपि स्वं रूपमिति नियमात्स्वरूपमप्यर्थस्तथापि लोके प्रसिद्धार्थस्य ग्रहणमिति सर्थः । महासंज्ञेति अर्थस्यैवेति
इत्याप्तीत्यपेयाप्यनास्तित्याद्यस्यानुजादृशमस्यास्य व्याकरणमनर्थकं न हि अदर्शनशब्दो लोपनक्रिया
विशेषलाभायेति ॥ यद्यपि छिस्तशब्दो लोके विद्यमानस्यैव विघाते प्रसिद्धस्तथापि स्वल्लोपादस्या
द्र्श्वमाणयोगेपि दृष्टप्रयोजनाद्भाविभाव्यः ॥ गुणागमेति ॥ ननु हुजीसनेन धातुमात्क्षिप्यद्यस्यात्तस्य धातोरि
तिवृत्तिकारणेद्विभिधाख्यानलात्रायं दोषइतिचेदत्र केचित् अक्षिप्तस्याशब्देन्त्वपेमानाभावः ॥
अत्र चेदमेव भाष्यमानमत्र जत्वप्रसपभ्रहणोपस्मात्संविहितइस्यनयापि नास्तिभिर्वाहः अनि
यमे नियमफलाभावास्तस्मादिहाप्रवृत्तेभिलाहुः किंच कृतितुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्संनिपातपरिभाषा
नित्येति भाष्यमते इष्टस्यस्यैव लुकुभ्यजे ॥ अणकार्येणेति । अणस्तस्माद्विधानाभावेन ञ्जिणोस्य
त्पयनिरूपिताङ्क्लंगास्मीजिवृद्धेनेश्राप्तिरिसपिवोध्यम् ॥ पंचम्यापत्तेरिति ॥ केचित्तु प्रसास
त्यात्स्यवत्नार्थकर्मीधिकरणापोरेवंपर्वमीविधानात्तात्रजेस्मान्निस्तत्वेषिष्ठापत्तिरिसाक्षः वा
दिलोपइत्यादिसंग्रहापाहवादिलोपइतिभासमहस्येति ॥ ज्योतिर्जनपदेत्तिसमानस्यसः वैकपो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१

रितिव्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र वेयते स्सादिवत्॥ अपत्यस्य लुक्॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोप इति। कश्चिल्लुसप्तमी सा सप्तम्यन्तनिर्दिष्टं सलो
कस्य लुक् विधिवद्भवति। कस्य प्रत्ययस्य लुक् अप्राप्ता प्रयुक्तिर्भिर्लभ्यत इति भावः। नचैवं वस्ति॥ पंचगुरिस नजकीतार्य्यष्ठको ध्वर्धेति लुकि गोशब्द
स्यापि लुक् तद्धिते तिलुक्प्राप्नोति गोस्त्रियोरिति समुदायानुवृत्तेरित्यर्थः॥ नचैवं गोरद्धितलुकीत्यत्र तद्धि
तलुक्प्रतिषेधः धौव्यर्थः स्यात् तथा द्वास्ताभावादेव समासान्तप्राप्नेरितिचेन्न कृते पि परत्वात् समासान्ते लुको ह्रवी
रत्वायत्ते रितिकैयटः॥ पूर्नम्मजेभ्रत्तरङ्गानयोजिः न्यायः सुपो धात्विति॥ लुग्विधायकः श्रेतरङ्गं नि मित्तवि
नाशकप्रत्ययलुग्विषयः सत्तायत्त स्सत्वे॥ नतु समानेत्कृतेतेन व्यवधानात्कथं लुक्प्राप्तिरितिचेन्नउ
नरपदावयवत्वेन व्यवधायकत्वाभावात्॥ गोरिसनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्यादिसन्ध्ये॥ स्त्रीप्रत्ययग्रहणमेवेति॥
नन्वेवंप्रत्ययग्रहणपरिभाषया पांचेदृ हसादौ स्त्रीप्रत्ययान्तस्य लुगापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानस्यादेशा इति

ग्म॰

मायात् प्रातिपदिकास्येति॥ तत्र कंसरजिप्रातिपत्तस्यस्यकप्रसुदेश्यतासंभवतीति भावः॥ सामर्थ्या

१

च्चेति॥ विकाराद्यर्थप्रतीत्यर्थे॥ श्री त्सर्गिकस्याणप्रवलु किक र्तव्येप स्वि धि सामर्थ्यापत्तलुको: समावेशा:

स्यादिसर्थः ॥ येनानुक्ते स्त्रिनिपन्नत्वे सुक्तौ तु पत्तोऽधावे श्रौस्त्य पिकोरणस्यात् ॥ तस्माद्वैनिवार्ये लुग्ग्रहणम् ॥
सामर्थ्याद्घत्तौ तु लुकोनेनिनार्थ इति भावः ॥ स्त्रिया निविशेषेति ॥ प्रत्ययार्थस्य स्त्रीत्वे योगस्य सत्ता भार्यमित्यर्थः
अस्य हि प्रत्यय ग्रहणाय कश्चिद्रात्तर्याद्दि संबंधः स्यात् तत्र स्वपत्त्वात्सा शोभनाइत्यादौ जनपदवाचि
नोनन्तरस्य शोभनशब्दस्यापि तु लुक् स्यादिति भावः ॥ अत्रापि समाधत्ते प्रत्ययस्य लुनुवृत्ते रिति ॥ प्रातिपदिका
दिति पञ्चमी निर्दिष्टा शास्त्रस्य प्रस्यैति विषयी कल्पनरस्यर्थः ॥ आगस्त्याकौण्डिन्ययोरिति ॥ एतौ गर्गादिपर्जितौ ॥
वैषम्यादि सिद्धान्ते तु प्रत्ययस्य लुकि अव शिष्टस्य प्रत्यासंत्य माद शौ नापेका दिति ॥ लुगपादद्दिति पूर्वोक्त
नापेकादिसर्थः अपनिवृत्तमिति ॥ लुग्ग्रहणानिवृत्तौ अस्तीनां ग्रस्यात्राद्दसर्थ्ये विवक्षायामगस्त्यादे
शेवृद्धत्वाभावश्चोन स्यात् सिध्यत्ते तु अजादेर्भाग्ग्रीव्यतीपे विवक्षिते लुकोनिषेधात्तस्य नियोगशिष्टि
गस्त्यादिशोपि न भवन्तीति सिध्यमित्यर्थः ॥ नास्ति विशेष इति ॥ न चक्रुराद्दना नामपत्यानीति पुवा पत्य वि
वक्षायां पतिन्नो स्वेतिफकि क्रतेलुगलुकोरस्ति विशेषः इति चेदत्राह गोत्रे लुगचीत्यत्र गोत्राधिकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२

विश्लिष्टतमस्य याद्विनरवाजनादिः गार्ग्यादिभ्यो यञ्‌गस्यतेतन्नकौ रिड्यान्यायात्तत्रात्तो नास्ति विशेषः इति गोत्रेलु
गवीस त्र प्रवराध्याय प्रसिद्धमेव गोत्रे गृह्यते कुरिड्नीशब्द शिष्यत्वः कौरिड्यशब्दस्तु न प्रवराध्याये ग
घनम् इति द्वितीये मूलकाराख्यचक्षते ॥ गोत्रग्रहणमनुवर्तते इति ननु गोत्रप्रत्ययान्तस्यैवागस्त्यस्य ग्रह
णं यथा स्यात्तत्त्वनन्तरापत्यस्ये मे मेलेने इर्पगोत्रग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेत्कौरिड्न्यसाहचर्ये णाग
स्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्य ग्रहणात् ॥ तद्धावितस्येति ॥ एकस्यानेक सन्ताकरणाशामर्थ्यादिति भावः सू
त्रे स्येति ॥ उतोऽह द्विरिस्यस्यापि वैकेति ॥ नत्सुमतेति निषेधोप्यत्र मानमप्रत्ययस्तापीति ॥ स्यादि द्व
वेनस्तुकः प्रत्ययत्वात्मत्वमिसपूः प्रत्ययलोपे प्रत्ययः ॥ लक्षणेनेन लक्षणं निमित्तं ततः प्रपपशब्देनव
ऊर्ध्वी द्विसख्याह ॥ नदाप्रपंकार्यमिति ॥ ननुत्वार्त्तिकमते प्रत्ययपस्यासाधारणमिति नियमाभावात्तथा
निवर्त्ताघङ्लुगाजे आत्मनेयदत्ताण्यतिरिति केचनेति तत्कस्मैवयदङ्लुगन्ताद्दात्मनेपदमिति नियमेन सिद्धेः पु
नःप्रत्ययग्रहणोत्तिआघप्रत्ययपग्रहणंतु आधीत्तत्समाघर्थमित्येवमत्राविस्तरः नत्सुमतेति निषेधइति ॥ केचित्तु त्र

गम०
२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ङ्गस्योदित्त्वफलाभावात्तन्निषेधप्राप्तिः अत एव उञोमेस्तत्र दीर्घः अनङ्गिङ्कमेतु देशपत्तानस्कद्वः स्यन्दः वृत्तस्येष्या
ऊः नत्र तस्य कार्यं नेत्यर्थः विभाति नैवै तद्रूपमवृत्तेः अनिनैव स्यान्ये नेति । प्रसङ्ग्यग्रहणात्प्रसज्यत्वेन यत्र
निमित्तत्वेनाश्रयणं तेनैवस्पर्धः ॥ वदव्रीहिरिणेति ॥ धातोर्लोपो यस्मिन्नित्याकारकेणोऽस्वर्थः ॥ कते न नि
मित्तनेति आर्धधातुकमात्रवृत्तिधर्मत्वेन निमित्तत्वेऽस्वर्थः ॥ एतेन यङ्लोपि क्विपि लुक्यपि चार्धधा
तुकशब्देन निमित्तस्याभावात् लोलुवः इत्यत्र निषेधानवकाशतिरस्यपास्तम् ॥ मघेर्इति ॥ क्विन्धातो
र्वि चिवलोपेऽस्य नासमासे सोर्हल्ङ्याब्भ्यो लोपे हल्यघयधागुरोर्नलोपः सकर्ट् निकृत्वधातोर्गुरो
भृगवत्तनलोपो रेफस्य विसर्गः दासस्येति निषेधस्तु संयोगान्तलोपविषयः मघवत् धेन्त्रट् इति ॥ मधवर्धी
पते स्मिन्सुधिः आधिकारणोक्तिः हे सुधेन्द्र कमलधत्तः श्रीरवगात्सुराणां सुधेसुष्टुपीतिञ्जनक सकुः
सुष्टुनाशको व्याभवस्मिन्न्रत्तोस्पुरणो व्याघवन्तोनापासेनचरामद्दस्यर्थः के पदीह इति ॥ कस्य चिविषयस्य
जि सप्तमी । केचित्तुलोपोव्याथिति सत्त्वेनद्दाहरणाभावहेतुकत्वोपपसाख्यानपरभाष्यात् ध्विन्चिकुरा घा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३
3

द्भ्यो विचोनमिधानमित्यर्थः ननोर्नेति ॥ राल्लोपः इति कुञोयः ॥ छान्दसत्वादिति ॥ छन्दसि च दृष्टत्वाद्वि
धानमिति भावः तदुक्तम्भनेति ॥ तादृशभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः अनाभिमनइति ॥ एवंचार्धधातुकत्वे
नपञ्चा ॥ तिपितत्वमिसर्वधातुकत्वेपि न दोषः किंचत्राकृतानपिमा नाभावः अत्र एचाइ-यवलोपेइ जिवाक्ति
कं तदुदाहरणापरजीरदानुरितिभाष्यंचसंगच्छते ॥ किपितुङइति ॥ छ्वोरिति सूत्रे ङित्साद्दोनतु वृत्तौ कस्य
इसूत्रे छ्वग्रहणमनर्थकमेव स्यात् भ्रेषत्साहादपि धस्यपञ्चा कारेशग्रहणेनैव सिद्धेः परं तु अ
स्मिन्पक्षे दिव उत्इति तपरकरणाभाव्यमान स्यापकारस्य सवर्णाग्रहणात्तापनायेति भाष्यविरोधः
तत्र दिवश्छेरिति वस्योटिदीर्घौकारस्यमाप्निरिति क्लिष्टमन भयपत्त्वे वेति ॥ गुणास्पदुर्वीरत्वात ॥ सधी
इति ॥ दृदहमित्रितिदीर्घः ॥ द्रागोनेस्त्विति ॥ सर्वनामस्थानेचेति दीर्घः उपधापावचेतीत्वे एरत्वे सलोप
नलोपयो ॥ र्वोरिति दीर्घः ॥ परिवीरिति ॥ परिपूर्वात् हृतः क्विपि वचिस्वपी जि संप्रसारणे पूर्वरूपे हलइति
दीर्घसद्धस्वस्येति तुक खसुगपस्म द्विनिः शा — तद्दूशोतन्त्र सर्वेकका पवि धानोत परिवीपति ॥ सपिस

ाग०
३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसारणोऽहलइत्तिदीर्घः विध्यर्थमिति तन्त्रे चेवं भिन्नशोरिसाद्वैरसिद्धिः पत्रकेचिज्जशासइत्र॥ क्ङिति
नेति चित्र्कजासेचेओविजि नियमार्थमिदमिसाहुः नियमार्थमिति॥ नन्वेयमसिद्धवत्सूत्रप्रसाद्या
न्नभाष्यमतेकथंकुर्यादित्यसिद्धिः तत्र हिगुणोत्तरकारलोपेतस्यस्यानिवसारूहावधातुकपरउकार
इत्यसुत्तंभवति उकारलोपस्तु निमित्तासप्पसंभवतीति चेत्सं भाष्यकारएवच जित्वविधौ ग्रोपिचे
अनुवर्त्ततेमकारा हो भिन्नवाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात्कर्मेत्यावप्पुत्ताभावइ
ति॥ मामूनमीति सद्वान्त्यस्येमन्त्र न्तम मन्तेन्वा घुटन्तेस्यात्त्सोमन्तूउषमुशद्धेवर्जेपिलेभिसत्वार्थः
॥नभवतीति॥ नचात्रा लो मोषसीद्वितिपर्युदासेनऋपमा णायमन्तस्येवग्रहणात्तनियमोनिष्फल
इतिवाच्यम्॥ पर्युदासेनप्रत्ययान्तस्यैवग्रहणापत्तौ सुवचेसाद्वौस्वरानापत्तेः ॥उपायान्तइमिति॥
त्रतुमास्त्वपोद्विभाकिभिन्नस्येवामोग्रहणामितिभावः॥ योस्माकेनियमविधिरिति॥ यद्यपिमी
मांसकानानियपरिसंख्यापोमेंदए एवतप्याविधिस्सज यथामेनियमः पाक्षिकेमतिनत्रचात्पत्रचप्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४
५

न्नेपरिसंख्येतिशीयतइतिजसिद्धान्तः व्रीहीयोस्तत्रीसाघं॥ व्रीहीनवहन्तीतिहि नीपमत्रात्र हि नस्य विद स
नावघातयोः पाक्षिकीप्राप्तिः इमामगृभ्णन्रशनामित्यश्वाभिधानीमादत्त इति अत्र रशनायागर्दभरशना
भिवृत्तिरितित्रजीयं तथापि वैयाकरणानां नियमपरिसंख्ययोर्न भेद इति भावः प्राप्तेति प्राप्तस्य स्यानिव
त्तावस्य वाधः॥ अपि स्त्रिति। तथा च अकारस्य एङ्के चो र्गुणाद्व — नित्ये धे अदन्तो भवतः॥ तथापि। नियम
वीदिनापि॥ विकल्पेति। वचनस्य प्रामाण्यादिति भावः नतौ पशौ करोतीति। नौ आज्यभागौ पशुप
गेनकोनीसम्बन्धः स्पष्टं तत्र दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रसक्ते न तौ पशौ करोतीति न सोमइत्यात्रापत्तत्र
सोमे आज्यभागप्रसक्त्यभावात्निषेधोर्थवादः यथा सोमे न करोति तथा पशावपि न कुर्यादिति तस्मात्र
पशावितिनिषेधासंशावाज्यभागयोर्विकल्प इति सिद्धान्तः कल्पे विशेषे उपसंहारन्यायमनद इति वि स्त
समन्त एवोक्तं भाट्टमते इति॥ अधुना सर्वमीमांसकसंमतं सामान्यपरिज्जुहोतीति। आवहनीये जुहोती
ति सामान्यशास्त्रस्य लक्षणा पाद्विशेषपरत्वादित्येन्योपस्थितिकपदेन जुहोति नित्वसंभिजुहोतीत्यादि

गम०
४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशेषशास्त्रेऽनुशीघ्रोपस्थितिकमतः सामान्यं बाध्यते। सोमलतायां नीयमानायां षद् त्रिक्षिपदेश विशेषः

परत्वाद्बाध्यते ॥ चतुर्धाकरणस्येति ॥ दर्शपूर्णमासयो रात्रेर्यायीष्योर्भेदे च्छागताः पुरोडाशात्रघः सन्नि

नर्धेयं पितुरध्याकरणीति चतुर्धाकरणमाग्नेयपुरोडाशस्य ऋग्नीषोमीयपादेः समुद्दिष्टदेवताकल्पना

भिर्देवताकल्पाभावात् ॥ तात्पर्यसंकोचरूपलर इति नानार्थत्वे स्यन्धवादिपरू इत्यर्थः। विशेषधर्मप्रकारके

ति कमलानि कमलानि विकासाद्येकैकमलसपरं सौरभत्व विशिष्यपदे तत्र सामान्यस्यैव वाच्यत्वाद्विशे

षस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषधर्मप्रकारकप्रतीते लक्षणयैवेत्यर्थः। विशेषेति ॥ सौरभत्वादि विशिष्टेत्यर्थः ॥

नलुमता ॥ मघ इति ॥ अकशायोन प्रसयपलक्षणं ॥ जुहोत इति ॥ तस्या प्याङ्लेन विधीयमाने रिति भा

वः परस्मैपदशब्द स्तङानयोरभावे लक्षयतीति सिद्धान्तान्नायंदोष इत्यर्थः। जिगमिषेति ॥ अत्रोदेहि वि

हिर्दुल। अनुशविकार्देशस्यस्या निवत्तात्काप्यपरस्मैपदस्य स्यमिति चेन्न स्या निवद्धाकेवाधिलात्सर्वात्

वद्धावस्पैवप्रवृत्तेः ॥ शुभेषस्यपिपद्रू मिति ॥ एवंचउक्तामेस्तत्रशावत्तस्येवाङ्लात्तःपूर्वस्य कर्पिनायं निषे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५
5

षः नन्वेवमपि अवधि भवताद् सु इत्यस्मिन् लुङ्गेति वधादेशो न प्राप्नोतीति तत्रापि लुङः परो विशेषः स्यात्। तादृवस्थ्या-
मिति ॥ अत्रापि पूर्वं स्यकार्यविधानादिति भावः ॥ प्राप्नुवन्तीति ॥ प्रसक्तकार्यत्वेन निषेधप्राप्तेरिति भावः ॥
भाव्यमेवेति ॥ अत्र परत्वेऽत्रेतिदोषः ॥ पर्वग्रहणेन त्वाप्युक्तरीति ॥ पितृनिमित्तवधादिरूपपरिभाषया पूर्वस्यासिद्धे-
रिति भावः नन्वनुप्रसक्तया इति पंचमी निर्देशात् स्यकार्यवारणाय न इति वाच्यं प्रसक्तेपि नीति सुवचत्वा-
न् उक्तिरमिति ॥ तद्दम स्मदादि अए पुम् रै घु राम्पः परान्त्र सर्वनामस्थाने न विभक्तिग्रहणात्तिति सू-
त्रार्थः ॥ इत्येव कृपादिति ॥ अनुद्धादिस्तत्रे अनोद्वात्तादि निवर्तते अन्यथा त्र्यो आभ्यां निपुणो-
र्थे तिङ्सत्वादेशोनुदात्तो पिस्मात् न पाव चतुरशब्दस्य तत्र पादे समासात्स्वरेणान्तोदात्तपरमचतुरत्वा-
त् एव स्यात् न तु केवलचतुरत्वे आद्युदात्तता। तस्मात्कौशाभाष्यापरत्वित्तिसंस्थोभिः ॥ ननु द्व-
न्द्वे त्रिसत्वे पादे च तुभिरिसादावप्युदात्तापत्तिरिसत आह सिद्धान्ते प्रीतिः। त्रितिकिं चतुरीति ॥ एका-
र उच्चारणार्थः जिरादीनां तु कि स्वरनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः ननु शब्द एव तु मान्तनलर्थेऽदत्स्यत्तत्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हल्सुमत्संज्ञस्येति ॥ षष्ठमेति ॥ अष्टमेतुत्र ॥ मन्त्रिन्तस्येसनेनानुदात्तत्वे विधीयतेन घपदास्वरस्येति भावः ॥
मा हिरान्तामिति अटोनिषेधामात्रः प्रयोगः बहुव्रीहाविति ॥ षष्ठीसमासेनुमति शिष्टत्वात्समासा
न्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तिरिति भावः परस्यैति ॥ बहुव्रीहिस्वरो द्विपदाश्रय इत्यर्थः नविति ॥ नपुंसके सर्थः
॥ वार्त्तिके लिङ्गमनुदात्तं व्यर्थमित्याह रवेति ॥ गातिस्येति सूत्रे हलेलुगिति वाच्ये सिचो लुग्विधानमे
तस्य राप्यमेवेत्यर्थः विध्यर्थमेवस्यादिति ॥ सिजन्निमित्तकस्तोपाभावोत्र घमापत्वासंभवान्लुग्व्र
हणयरति पातिवा त्तोस्यादे ॥ सर्वाप्रत्त्रिदेप्रत्ययलक्षणं भवतीत्यस्य त्रित्वादि प्रयुक्तं पायुदात्त
त्वादि फलप्रयुक्तं भित्यानीत्यस्य यलक्षणं न भवतीत्यस्य पफलमाह पथिमथ्योरिति ॥ पथिप्रियस्यादे
सर्वनामस्थानपरत्वमात्रिसपथ्यादेराद्युदात्तत्वनभवतीत्यर्थः ॥ संज्ञायामुपमानमिति ॥ उपम
मानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तइत्यर्थः चंचेव चंचाइ सादृश्यउपमानशब्दउपमेयस्य संज्ञा भवतीति
तत्र रवेप्रतिकृताविति कानित स्यसुमनुष्यइति लुपि नित्यत्वेणाद्युदात्तत्वप्राप्तिः वचनमेव कर्त्तव्यमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६६

नि। इदं च वक्तव्यमेवेत्यर्थः॥ नव स्वरमात्रेति॥ स्वरेऽस्यापलक्षणेन मती साकारकेत्यर्थः॥ आमन्त्रितेति स
र्पिणा क्वे स्यादेवापि प्रसल्लक्षणेन स्यादित्यर्थः॥ सप्तमी निर्दिष्टेति॥ एवं चामन्त्रिते ग्रसिज्जलुक् स्वरोऽपि
द्वौ त्रिस्यादिति स्यादयस्वचारिता इति भावः॥ सर्वस्तोमद इति॥ अत्रापि सर्वस्मात्सुपीति सप्तमी निर्देशात्
॥ नृचस्याङ्गुशिटामेऽज्ञानामिस्येवाघुटान्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् गणे अन्तोदात्तस्य निपातनात् तस्मादुत्त एव
सर्वस्याः विकारः सावेऽत्र स्वरानुदात्तादिलक्षणात्॥ पूर्वमनुबन्धविषयकज्ञापकमाश्रित्य परिभाषापौर्व
चनमारब्धमिदानीं तु सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकं ज्ञापकमाश्रित्य वचनारम्भ्यापि व्यपुक्तलाघवमभिप्रेत्य
स्यादिति॥ षष्ठ्या घोषिनन्त्वेवं सर्वज्ञस्यादावप्यघुटान्तत्वापत्तिः स्यात् ते स्वतोऽदात्तस्य मतस्य सुपीति
किं सर्वत इति प्रसुटास्त्वं नेत्वं कृत्वा॥ न च चारावितानार्थं तस्यावश्यकत्वाद्दृतेरिवासंगतत्वापितिवा
च्यं तत्र सति शिष्टत्वाच्छन्दानुस्वरप्रवृत्तेरिति चेत् स्यात्तः सुपी सस्याद्दृष्टा एकत्र षष्ठ्या व्यवसायाज्ञायाच्छत्रा
वर्तमाने षष्ठ्यन्तं बहुव्रीहिविषयमेव भाष्ये सर्वस्तोमस्तु सुटाद्गणेव हुव्रीहिविषयस्यैव अस्यापलक्षणासि

॥६०
६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चत्वप्रदर्शनात् अत एवोक्तं काशिकायामप्रसपलक्षणो नाप्यर्थं स्वरे इष्यते सर्वस्तोमद्धीति एवं च पथि

मथ्योरिति वचनेन कर्त्तव्यमिति तस्मिन्पक्षे लाघवमेव ॥ अत्रेदं तत्त्वं सर्वस्य सपीत्यत्र मौर्य्यः समस्त इति

न प्रवर्तते सपीति वचनसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा सर्वत इत्यत्र मत्वर्थपित्त्विन्नसपलक्षणेन सुवंतमिति

हे यथर्थ्यद्वितीयमिति ॥ तथापि ति ॥ एवं चापमेव पक्षो युक्तः अत एव सर्व स्तोप इत्येतत्सिद्धार्थं वचन

स्यावश्यकर्तव्यता मद्दर्शितवान् सूत्रशेषे भाष्यकारः पक्षद्वयमपीदमिति ॥ सप्तमी निर्दिष्टे स्वरे मत्सप

लक्षणेन अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रसपलक्षणेनेति चकारद्वयेन ज्ञापकमिति तार्थः तत्राद्यपक्षे सर्वस

सपो सुद्दान्तत्वाय स्याद्दृष्टिः ॥ द्वितीये पथिप्रियपदस्साधोतुपथिप्रप्योः प्रसपलक्षणेनेति वचन

मेवावश्यमिति विवेकः ॥ त्रिसप्तामिति ॥ त्रित्यादिः कित्तः पथिमथ्योरिति त्रिसप्तामित्यर्थः ॥ अ

निव्याशीति ॥ गगाइत्यादौ विसर्पः ॥ वचनेति ॥ लुप्तेति प्रजिघे धइत्यादावुक्तेनेत्यर्थः ज्ञापकेनेति ॥ अ

नुबन्धप्रयुक्ते स्वरे प्रसपलक्षणेनेत्याद्याकेरोत्यर्थः एतच्च सर्वथा धान्यमिति ॥ पूर्वोक्तज्ञापकरूपं चेत्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७

गतुलमिति ॥ त्रिशाद्यन्तस्येत्यस्य पीनसद्दीपनलुमते तिन्निषेधाप्राप्तेरितिभावः ॥ पक्षद्वयसाधारणीयं नेति ॥ यद्यपि
संज्ञायामिति सूत्रे भाष्यकृता प्रत्ययलक्षणेन स्वरस्य सिद्धत्वान्न हि नलुमताङ्गस्य प्राप्तिरस्ति अङ्गाधिकारवि
हितत्वाभावादित्युक्तम् प्रत्ययलक्षणाभाववत्तापनार्थमेव हि त्युक्तं यापि सीवरीशंपूस प्तमीनां तद्वत्
सप्तमीत्वाद्यस्तु नो ङ्स्येति पक्षेपि नलुमते सप्तम्या प्राप्ताज्ञापकमदर्शपमा त्रयणीयमिति केयट कृञ्ज्यायस्या
नं प्राप्यत्वाद्यापणीयमिति भावः ॥ सम्पन्न इति ॥ अत एव नलुमताङ्गस्येति जिपक्षे दोषाभावः स
र्वस्मिन्नमः इत्याद्यर्थं तु कर्तव्योपलक्षणं सुपसंलग्नं गवन्नात्रयत्न लुप्तोर्थवर्ग्यः सप्तमप्रत्ययसिद्धावतद्दाप्त्र
पराणरूप एव ॥ यद्यपि भ्रकृञ्जसूत्रेपि लुमन्निप्रतिषेधस्साद्दिवार्त्तिकं पक्षद्वयसाधारणमित्येवभा
ष्यार्थेत्वप्रकृतेन प्राप्येवस्तु तो ङ्स्येति नहि षट्जिके पठं योत्र पि लुमपग्रन्थः ॥ पलभेद इति ॥ स
प्तमीपक्षे त्रमस्य स्वरप्राप्तिः तटं तग्रहणेन्तु त्रम्पस्यस्वरप्राप्तिरित्याकारकृद् इत्यर्थः ॥ त्रौवर्षपञ्चसप्ताप्त
ट्से नि ॥ केचित्तु ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वामपुरुषमेव सर्वत्रलोपत इत्यत्र सर्वस्य स्थपीत्युदात्तत्वानापत्ते

राम०
७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ अत्र न एवात्र परस्मादिति ज्ञीसाधुदत्तस्त्वस्यामहृत्तिज्ञापकफलमित्युक्तं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्ये
यप्या अनुज्ञ सप्तमी खेनुन तु मतेन्निति विधानेव स्वराप्या प्रीतनद संगच्छते ॥ य घपित्वं रूढ्या धिकारमजि निर्दे
शापक्षेभाष्यमिति नियोजपितु राकजे नप्यापिसिद्धांतपक्षे पितदं जसप्तमी नान्याप्य वाद्दिदं व्याख्याने
पुक्तं मकजस्तूत्रस्य भाष्ये तु वार्तिकाद्य परां मात्रम् ज्ञापकात्रपरां नुपपन्नद्वपेप्यावश्यक मेवत्र नतए
व संज्ञायामिति सूत्रे पष्टिंप्रयोः स्वरार्थं च नेकजन्यमिति सुपसंहृतं भाष्ये कृताजेन वचनात ॥॥
वेयर्थ्यस्पष्टमेवेत्याहुः ॥ परस्यस्य कार्यमिति प्रसंयव दिवाच्ये लक्षणान्नरूणां प्रसंप निमित्तकं
य पास्या स्मत्तेप स्थानिकं माभूदित्येजनदर्प मनत एवनरचन भिन्नइत्सारा वैसने ति भाक्रः केचित्तुः
वारणाप्रसङ्गः रूपषष्ठ्यर्थाभावान्नैवादेः प्राप्तिः ॥ एतेन नपो वीपर्य पिवस्पान्या दे रामावे पिवु
द्धि कृजतृंस पास्त मित्याहुः नत्तु यस्त्रूत्सय स्यानिक पोत दिं च्छनत्र समासे स्वराप्रवृत्तिज्ञापन फले
मित्युक्ते संज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये इज्ञिचेत्सस्प किंत तानस्पेत्यर्थे इत्साहाय्यात् वस्तुतोपदङ्गमितिःप्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८
४

स्यपरित्वसर्वस्य कार्यं तत्रोपर्यभ्यङ्कः संज्ञानुत्तुस्वविभक्तिस्तुमन्तिजिनिषेधस्या नित्यत्वात्तत्रान एव गुणोय
ङ्‌ लुको रित्सादीनामङ्गाधिकारपरत्वं संगच्छते त्वस्येके विस्तुत्रङ्क संज्ञाप्यनेन निषिध्यते न एव कारीषगन्धी
पुत्रइत्यत्र ह्रस्व इति दीर्घी भीमौ संप्रसारणस्येति सत्त्रमाप्ततरसाङ्गः वस्तुपरत्वपाश्चत्वाद्धिरङ्गः सप्रसारणा
सिद्ध्या कारीषगन्धीपुत्रे हल इत्यस्य न प्राप्तिः। निषेधादिति॥ एतेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वं दर्शितं पर्युदासत्वे
तु दीर्घो हानिर्हाघ इत्यत्रापि स्यात्॥ नस्मात्स्ययविधिरिति॥ तेन दधिक्षेत्रं अस्त्रेसादीनामतिप्रसङ्गः॥ रुष्टा
पन्नेरिति नलोपस्य सुलोपस्य सिद्ध इति भावः॥ एवो प्रगत्यस्येति॥ त्युत्तविषयस्य राच्चः पूर्वभागस्याक्रा
त्त्रादेशः उत्तरस्य तु इत्युक्तो भवत इत्यर्थः॥ कचित्रिषेधादिति॥ असर्वनामस्थान इति निषेधास्यस्पर्थः
हानन्तमिति॥ पंचम्यां स्तोकादिभ्य इत्यस्य लुक्॥ परादिरिति॥ पंचमीतियोगविभागात्समासः परा
दादिरित्यनयोः सामर्थ्याभावोत्तमान्समासः पापदस्यते इति॥ अत्र केचित्त्वा द्विशिति पदस्य पदं संज्ञा
ततः परस्य षत्वं नेति व्याख्येयं तेन परमसर्वोष्णिसादौ सुवन्तमिति पदत्वमाश्रयापापिन निषेधरसाङ्गः

रान०
८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्यप्युत्तरपदस्थे चेति निषेधात्त्वमसपक्षे ह्रस्वो नास्ति तथापि भाष्यमते ह्रस्वादेशो पदसंज्ञास्तीत्या
शयः केचित्तु स्वादिष्विति सूत्रेऽप्यनुवर्त्य सुबंतस्याप्यनेन पदसंज्ञाविधौ पदेनेत्साङ्कः
उत्तरपदस्थे इति॥ अत्रोत्तरपदशब्देन समासचरमावयवग्रहणात् वाक्सूत्रकल्पं च मित्सादेशो मध्य
मपदे कुलत्वमवेत्स्येव अत एव भाष्यकुम्भवापेनेत्सादेशो पदस्य व्यवायेपीति निषिद्धः॥ यत्तु उत्तरपदस्य पत्र
कार्यत्वे नैव व्यवाये निषेधः अत एव भाष्यकारो वक्ष्यति उत्तरपदस्य पदादिविधाविति वचनेनैकत्र व्य
वधानेपि मध्यमपदे व्यवधानेपि पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति॥ एवं च पयाः सूत्रवार्त्तिकेषु त्रपदा
दिविधाविति पर्युदासात्सस्य तान्तकार्ये निषेधः अत एव भाष्यकुम्भवाये नेत्सादेशो मध्यमपदे नेषेधो
न॥ एवं च परमदंडिणीति सादेशः मुद्वाराण्यायेनादेः पदस्येति व्याख्येयेनैवोत्तरपदस्थे चेति निषे
धात्सिद्धमिति भाष्यं स्वे कटेषु क्रियाङ्कः तस्य सत्संभवति भाष्यारामे कवासले एकदेशेषु किञ्च
कल्पनायामन्याय्यत्वान्नयुपादिपदाद्विधावित्तिसूत्रमात्रं वा च निकपदांतविधौ नेत्सस्तु नियमवलप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९
१

ज्ञितार्थस्य श्लाघावज्ञोर्थाः निपमूद्या वर्त्ती संभवन्ति तेषामुपलक्षणमेकत्र न एव त्रुणाद्वीस्वादेः पूर्वपदे नेति व्या
ख्यानपक्षे पिपरमदं ङिनाभिसाद्दोड्रुमुठोनप्राप्निः भवन्मते तु आरम्भप्रसाख्यानपेटिप ऐपिभेदापत्तेश्च
। उत्तरपदे लेवेति निषेधात्सिद्धं निरस्यस्यक ए॰ रूपेरोव भगवतोक्तनपात्तस्यैव प्रवृत्तस्याद्व रम्पविरो
सन्नोक्तनिषेधाप्रवृत्तोपदव्यवानेणेति निषेधापत्तेश्च । नस्यनित्यनायाइति । बड्लुग्रहणाल्लधां याऽनस्या
प्रवृत्तौ सुवन्ते नाभिज्ञाइहेन समा सान्त्तोत्ताल्क रोणिनिङीए । केचित्तु पल्लवि धौगक्लिकारकेप्य
पदमामि जिन प्रवर्तन्ते अम्बामे सा दिस्वेगवा दिग्रहणा ज्ञापकान्न । अन्यथा मासदाघे दि
जिनिषेधाप्रहसाश्रादेशप्रव्य सपेयादिना नैमेव गाघ्ररसादोषत्वसिद्धेः किं तेनेत्याङः । अनभिधा
नादिति केचित्तु पदादादिरिति पञ्चमीति मासेनैव विदिद्धो अनभिधानाख्यागेपीजाभावः पघपि
वार्तिकप्रसाख्यानपक्षेपञ्चमीसमासउपन्नस्तथाप्यावश्यकः महताङ्स्तत्र अनभिधानादित्यस्य
सोपपदाद्विवचप्रानमहरसर्पाजात्र सिन्नपिपदेइति । वार्तिकमतेपीत्यर्थः । अत्रायं निष्कर्षइति अयं

राम०

९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावः। उत्तरपदत्वे चेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानेऽप्रतिपत्तिक्लेशो महानेव तस्यास्ति। स्वादिष्विति सूत्रे योगविभा
गस्याप्यपलापस्तन्मते नञः प्रतिषेधपरतास्तु वचनमिति तु मराद्रूकृत्सु सानुवर्त्तनीयं ततः पदादिरिति
पंचमीति योगविभागात्सौ नरस्वादेः सामर्थ्येपि समासः विषूरित्यास्मैः हि वृत्ते षत्व निषेधश्च वारषगपु
विषूपम्रिसुपदृदिधिष्व्यभाष्यप्रयोगात्सच्चनीसमासस्यानित्यत्वं तनोरामेपिस्मास्ते षत्वनिषेधवारणा
यस्वादिष्विति पस्य पदसंज्ञेति ज्ञापकसिद्धवचनेन वाऽप्यपलापमिति अत्रत एवसकलमेतदभिसंधा
यसत्रेदोषभावापत्तेपसेदृशम्। उत्तरपदत्वे चपदादिविधिष्वेतिवचनं कर्त्तव्यमिति नन्वसादित्तमेव
तु वृत्तेन कर्त्तव्यमिति तदाशयः किंनवृद्धवर्द्धमपदादिविधवितिवचनेनं कर्त्तव्यमेवतत्रैवोत्तरप
दस्येपसेत्तावन्मात्रंवाचनिकमिति तदेव नदेभिप्रेत्याहपाद्यमित्यादि। व्याख्यापामिति मिति। पूरमवधापि
स्पारावपिपदादिविधि सत्वेपिपदादित्वेनोद्देश्यत्वाभावान्नमस्युपलक्षणम् उभयतस्पाश्रोतिः एजद्वसंयोगान्तलोपे
न सिद्धेरस्यग्रहणमनर्थकमिसाशंक्योक्तंतयापि स्वजध्वनतरसादेसंयोगान्तलोपेनापि मिवादिः नदपवादत्वेनस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगादित्योपुम्प्रसंगात्तवस्त्रास्मिपुरन्ते सिद्धमिति वार्त्तिकारम्भपि अपरान्त्वात्तवृद्धप्राप्तिःभाव पिपठिष स्त्रीकोऽस्वराज्ञेस
त्रापि न लोपापत्तिरिति। जुस् भावेऽप्योतीतिप्रसंग इत्यलन्तरो न सिच्चमाङ्क्षियेति भावः। स्यादेतत् लघ्वकारसन्नियुक्तं त्वाप्तव्या
भावात् अत एव सिवव्वकारः सार्थकः इति सम्प्रभाष्यदर्शात्तप्याचालोसस्य मिजादेशाः प्राप्नोतीति अन्मस्यैव लोपेपि
सति। अभूवन्निति मयोगारवायुक्तः आनर्थक्यमिति तु भाष्यस्य वयसास्त्वाजेति चेन्न सिचः। प्राक्पकारस्यापि अह्लेपा
त् वचङो रपि चस्तुङः इत्यादि सम्ब्लेषात्। ननु सेशित्वाभावे स्यकारामगेति वार्त्तिके न सिञ्चिधाने वाप्येकदिपुनो
मौ गमेविहृत्तनिमित्तत्वेन षत्वादेशाभावे स्यकारामगोति वार्त्तिके न सिञ्चिवात्तामिदोभावे जुस्त्वादेशादि सिवे
त्वंस्मात्तीरितिरूपसिद्धेः सिद्धान्ते तु सिज्भावेचल्कसिच्यदेतन्तु अचिकल्पादप्पह्यमिति नियमा
न्न भवतीति स्यादेतत्। गातिस्थास्त्वन्वद्वेरकेसु सिवधीपत्तामात्तरस्तिवपि धापकमेवास्त्विति चेन्न दुमाहिद्दा
ता सिद्धावाधितः। सिचोमितस्यामिस्तात्पुरावल्ल्प्यपित्ताघवविन्हं न प्रसंगकार्यारणमन्तरङ्गत्वज्ञापना
स्त्वेसपिवोध्यम। निधातः स्यादिति। तिङ् तिङः इस्यनिनिमाकः। स्यादेतत् आमहस्यक्वसेरित्यनुपवर्तते नोकेऽपि तिलो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पोयः अनएव सिद्धे भ्विरएप भिरः आगमानुशासनत्ववाधार्थत्वे विंत्वस्यानुमाम पुनाश्वित्तस्य मन्त्रेषु मेसत्वेरि
ति विशेषणार्थं स्यात् तत्रैः सामान्यग्रहणाविघातार्थं अकारः एवं च आमङ्स्यन्तेसेरिस नुट् स्यात्सेरिटोल्लो
पान्नामत्ते ति धात्वन्तर निषेधे भाष्यकाराप्रिति चेत्सत्यं यस्याभ्युक्तमन्वाराप वर्णान मात्रमिन न भाष्यमज्ञेतु हि
तु ईतिसूत्रे मेव व्यर्थं तस्याहि सिज्जुत्सर्ग स्यस्पवृद्धाद पोपवादाइस्मेव सिद्धं । न च मन्त्रेप सेस्यन्त्रेकसेः स्थानेभि
स्थ उ ऊत्रपाणा ग्रहणो गौरव मिति वाच्यम् छित्सु ईः ले ऽसिव इति यत्रेक्षमेत प्रत्रच लोपिति त्र्यपाणा निर्देशास्य
सिद्धान्ते प्यावश्यकत्वात् ॥ अनएवोक्तं भगवता एष वार्त्तिककारस्य निर्णयः स प्रयोजिन चेत्करणमितिस
प्रयोजनमित्यस्य मन्त्रेघसेत्सत्र वि शेषणार्थमित्यर्थः अत्र वार्त्तिककारस्येसुनः भाष्यकारस्य त्वापरितोषः
स्पष्ट एव ॥ पश्मसुत्रइति ॥ पश्माकं पुत्र इति विग्रहः ॥ इत्तावभेदैकत्वसंसंख्यापात्रे) समासिकत्वे पिप्रा
तिपदिकाधिकाराभावे अन्तरङ्गत्वात्सत्वान्त्तादिसम्पाद्धक्षमापसमिति विग्रहे एस्यात्तन्त्तुदक्षपोरपश्यमि
स्पाइशा इति सिद्धान्त तत्रापि स्त्रप्रत्यय एकैकवचनान्तेन विग्रहस्यानुमापक ऽस्यात्तके चित्तु आरेशं हृद्ध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२
॥

वहुवचनात्तेनविग्रहानुमानमयुक्तं तत्तद्विधायकशास्त्रज्ञानवतस्तद्बोधानापत्तेः तस्मात्कुमार्यगारास्योकुमारीते
नैवबहुत्वाद्यवबोधः अतएव वर्षासु जातः इत्यत्र न संख्यावबोधः तस्य संज्ञात्वेन वहुवचनान्नैव विग्रहकरणादित्या
द्यः ॥ तत्र सकलत्वद्यवबोधसंभवेपि नियमतो द्वित्वावबोधेन द्विवचनानापत्तेः ॥ समपे इति सकेजातः इत्यर्थः ॥ तडि
परज इति ॥ विषयसप्तमीपक्षेपि विषयताज्ञानार्थमेव प्रसयपत्तक्षणमावश्यकमिति भावः ॥ लुङि पदार्थधी
शुकमिति ॥ लुङ्पक्षिच्चरे अपमादेशः ननु लुङि तिनायं दोषः ॥ निर्दोष इति ॥ अत्र केचित् प्रसपेपरे पूर्व
स्यकार्यत्वाद्रुङः संज्ञापि निषिध्यते अतएव तृषरार्श्वपञ्चमादौ तृषणावत्त्वस्यमोरि तिमलोपनङ्क्त्वादि
द्धौपीने तिमूत्रोक्तिः संगच्छते इत्सा ड्ः पुवो रनाकाविति सूत्रस्य भाष्यानुत्त्र ङुः संज्ञापि नेति लभ्यते तेनधा
हि अङ्गाधिकारात् पुवुशाकपोश्रीहणे प्राप्तोनीरेत्याशङ्क्यांङ्गावयोपुवुशब्दयोरिर्थायान्तद्वितान
त्वेन सुपिश्रङ्गस्यारनाकोभवतः पुवशब्दान्तस्याङ्गस्येति तु नार्थः विशेष्यविशेषणाभावे कामचा
रात्तेननन्दनप्रिय इत्यत्रापि स प्रासाद्धित्तौ परतोङ्गावयवत्वादादेशः नन्दनन्दधीत्यत्रापि न तु मतेत्यस्याने

गम०
११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा

मित्तिकत्वात्प्राप्तिः तत्रप्रपलक्षणोनांगसंज्ञात्र्यङ्गस्याभावात् किंविसर्पाजलत्वाङ्गःसज्ञकस्येत्सर्वेनाङ्गसंज्ञा
या आनिषेधादित्युक्तं अतएव तत्तन्नचापरं निमित्तमाश्रीयत इत्युक्तं कण्ठ्ये नहि क्व शश्चेत्स्त्र अङ्गसंज्ञया
प्रत्ययाक्षेपात्परं निमित्तं कल्प्यमुक्तमिति चेत् तस्यैकार्यकालपक्षे तथोक्तेः इह तु यथोद्देशपक्षमाश्रि
तः केचित्तु नत्तुमजासिमि त्रिजिचार्तिकमतेऽङ्ग संज्ञापिना स्तिसूत्रे प्यङ्ग पदं पूर्वीपलक्षणं तस्मादक्षि
लात्रनिषेधः स्यात् अत्र निसत्वाभिप्रायकत्वेन वायरे निमित्तमिति भाष्यं मगजित्व त्वे वेतिचिन्त्यम्
अन्ये तु उरस्त्वे आहस्रा उभय विशेषणत्वाभिस्याङ्ग अथवो त्यादि टि ॥ जानीचेति ॥ केचित्तु निर्धारणस्य
वद्धविषयत्वात्सौत्रमेवैकत्वमप्यत्र सूत्रभाष्येप्रसाद्भ्याज्ञत्वाच्च अतएवकारकइतिसूत्रे कारकाणामध्ये
इतिसूत्रार्थपक्षे सौत्रमेकत्वमुक्तं भाष्ये इत्याहुः अन्ये तु सामर्थ्य ॥ निःसंदेहार्थमन्तस्यादिति वाच्येत्र
ल इतिवचनात्संचम्पूनमेवैतद्दिसमिमायेणाश्रा कृतेनानुपूर्व्येपेति ॥ णाइतिसमुदायस्येतिसमुदायावयव
संनिधेः समुदायस्यैवकार्यित्वमुचितमिति कानन्द्विवचनस्यापादि भावः ॥ वर्णाग्रहणो नातिग्रहणोपि अन्तः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२

इति वक्तव्यात् । तिरेवाश्रीयते ॥ विकारो नामेति लोपागमवर्णविकारश्च इति भाष्ये प्रयोगात् अतः द्वौ वा प्रकृतौ वर्णौ वि
कारनाशाविति दर्शनाच्च एकदेशविकृतमनन्यवदित्यत्र लुपोपि गृह्यते न तु स्यादित्यत्र सिद्धत्वात् अत्रादेश
स्तु लोपोपीति हि सम्भवेप ॥ छिन्ने पुच्छे श्वा दृगपि मा दृङ् शास्त्रेन माहिन्त्वे तुल्यो कदेशविनाशस्यापि विकारत्व
सम्भवात् अतः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्ग्रहणात्र इति सिद्धान्तस्य नाशं गतिः जसग्रहणमिति ॥ नानर्थकेऽल
न्त्यपरिभाषयैव सर्वस्य लोपे सिद्धे वक्तुं न तु लोपश्च इति अनभ्यासेन सर्वादेशसिद्धो जसग्रहणं व्यर्थमेव ॥ अव्यक्तानु
करणेति । अत्राव्यक्तानुकरणस्य अत् शब्द इत्येव व्यधिकरणेपि नार्थः अन्यथा अव्यक्तान्तस्यानुकरणस्येत्यर्थे
सं पूर्णस्य अत् शब्दस्य पररूपेण स्यादित्येव व्यधिकरणेपि नार्थः अन्यथा अव्यक्तान्तस्यानुकरणस्येत्यर्थे पूर्ण
स्यात् शब्दस्य पररूपेण स्यादिति स्यात् ॥ निर्दिश्यमानत्वात् सिद्धमिति तु चिन्त्यं ॥ अव्यक्तानुकरणयोः अत् शब्द इति
गुणार्थः एकाचो ने स्यात् आम्भाज ॥ ज्ञापकादि तिपहि द्वित्वस्य स्यान्तदा पूर्वेण निलोपमाप्ते वामे इति स्येसेवा स्पदि
जिभाक् ननु ध्यतो द्वित्वमभ्यासलोपश्चेत्सत्र लोपग्रहणाभावे ध्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्येव सूत्रं स्यात्तत्र एवमेव स्या

राम०
१२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्तोऽपिप्रायमाह तथाकेचिदिति ॥ ननु तर्हि चेकारस्यावाप्तिरिति चेत्क्वसोऽपोभ्यास सैवेत्युक्तमिप्यामकामावेनत्रया
णामपि यपीयेरो लक्ष्योपयेरापत्तेः ननु लोपशब्द इति लोपशब्दस्यासे त्यात्वेनाप्यवलाल्लक्ष्यं ततः सोऽस्य
त्तिरित्युक्तमाह भिन्नयरमिति उपदेशपूर्वेति ॥ अत्तशब्दः स्यादिति भावः एतेन लोपे विधानकाले शिस्वाभा
वात्लक्ष्यसर्वादेशत्वमित्यपास्तम् ॥ कार्येष्विति अन्नेकास शिष्टिस्यात्वौ सामीप्ये लक्ष्य यत्वारोपणात् न दोष इति
भावः अन्तरवेति ॥ इह मशब्दस्य ट्यानाम्निचिति लोपे इति त्वात् अभ्यासमिफले भेद इति तु नशब्दः कथं ग्नि लोप
सस्यानिवत्वो नेति लाघवार्थमस्य यदर्णात् ननु स्सघत्व इत्येवंविधानां रूपमनोहलादिति भिक्षियरते निश्चित्र
पत्ता व्यवधानम्पायया अन्य पणादाप्य त्वेनेत्स्यमो विशेषणं वाप्य स्वल्पास्त्रपरइति ॥ अत्र ग्रहणेन पुनः सनः
परामर्शात् ननु अत्र ग्रहणं सनाघर्षमित्यादि शङ्कते यद्यपीति ॥ अनुवृत्तेसैवेति तत्र प्याहि सनिमो मित्युक्तः सनीस्त
क्रतिमः स्वार्थधातुकरसत्तः सोऽजिघत्सुत योपि सनि मीमिसनः एव मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेत्यप्यनुवृत्त्यैव मुचो
कर्मकस्य गुण स्तत्राभ्यासस्यलोप इत्यर्थः अकर्मक ग्रहणं मात्रानुवृत्तो मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रापि स्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२
13

वृत्ति॥ निर्मलेति॥ ननुसंज्ञापरिभाषयांतामेरसस्यलोपः कथमित्रिचेदत्रिसाहचर्यात्संयोगोपधेति॥ एतच्चक्ररतश्च

संयोगादेरित्यत्रसंख्यावार्त्तिकं संयोगादेर्गुणाऽसंयोगोपधस्यवक्तव्यःएवंस्कारस्येतत्सिद्ध्यर्थंइत्यितदर्थः तस्मिन्निति नि

र्दिष्टेनिर्दिष्टशब्दस्यार्थमाहअव्यवहितोच्चारितेतेइति॥ यद्यपिशब्देसमभ्यानिर्दिष्टयपासादर्थमस्तज

नपदेतुविसादौजनपदशब्दस्यक्षरणायामनपदविाचनिशब्देपरतस्तत्पर्यो इति तथापिअर्थेनयौगी

पर्यासंभवान्नतत्रतस्याप्तिः लक्षणयातुमानाभावः जनपदइत्यादवर्ण्यनिर्देशेजुव्याख्यानमेवशा

रणं॥ ननुव्यवधानेकथंयणादिप्राप्तिः संहिताविरहान्नसंहिताहिनिमित्तकार्यिणोरव्यवधानेकिंचावी

त्तिश्रोपश्लेषिकेधिकरणोसप्तमीनचव्यवहितेउपश्लेषोस्तीत्यत्समाधत्तेतथाहीति॥ अयंभावःवर्णाना

मतिशयापिजःसंनिधिःसंहिताएवंचवर्णेशून्यकालाभावएवसंहिताधिकारस्यफलंस्यात्तच्चवीतिचसंनिसप्त

मीस्यान्नतस्मान्निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यांतात्पर्यग्रहार्थमेवपन्तुव्यवहितेपिउपश्लेष

मवस्येवकिंचिदूरेपिस्थितेवृक्षेमूलेतिषजीतिप्रयोगादित्यत्रत्रापिसजातीयव्यवधानाद्दिसएवश्रो

णम॰
१२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गात्‌ ॥ अनङ्गस्येति ॥ सर्वेऽपि पदार्थाः सन्तो न व्यभिचारिणीति भाष्यस्वारस्यात्‌ ॥ सत्सामप्यौपश्लेषिकसप्त-
मीं परस्य माभूद् इति पूर्वग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याह पद्धेति ॥ औपश्लेषिक इति ॥ एतदर्थमेव निर्दिष्टग्रहण-
मिति भावः ॥ किंचित्तु संहिताधिकारमस्याख्यानाभिप्रायेण गान्नस्य भाष्ये तत्र साव्याने तु तत्रैव स्पष्टमित्या-
हुः अचीति सप्तमीति पक्षे तु व्यवहितस्यापि प्राप्नोतीति सपिपरोषोवोध्यः परं स्विदं न युक्तमुपपदविभ-
क्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्या एव न्याय्यत्वात्तत्र ज एवाभिपूर्वस्येत्यत्र दिग्योगलक्षणा पञ्चमी
न स्यात्तत एवास्वरसादुक्तं यद्वेति ॥ एषा निरवेति ॥ कार्यित्वेन प्राधान्यमनेषड्दार्थत्वं भवति निमित्तत्वे तु प-
रार्थत्वमवस्थापि त्वं च भवतीयुगपदेतयोर्विरोधादिति भावः ॥ व्यवहितस्यापीति ॥ ननु पूर्वग्रहणा-
त्कथं व्यवहितस्य प्राप्तिः समं व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तते यथा पूर्वः पाटलिपुत्रान्द्रस्यावो नदर्शना-
त् ॥ तपरत्वकाले स्येत्यत्र तु व्यवहितस्य न ग्रहणं व्यवहितेन कार्यप्रसङ्गे त्वालासंभवान्न तस्मिन्निति पराभ-
व एव न्वोव्यवधानाभावोपसंबुध्यतमुदाहरति ॥ पोस्माकीरोति ॥ विपरीतनिमित्तव्यवहस्यबुद्धिस्थपरामर्शि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृतया सप्तम्या जार्थः एवात्र तच्छब्देन परामृश्यते एव तत्पदार्थसाभार्थं तत्र अनुवाद्दिके वर्तस्मिन्निति सप्तमी इति श
ब्दस्तु यस्सप्तम्यर्थयोधक इत्येतत्पर्यः। अतएव तस्मात्तु इ वीस्स त्रय स्पर्थत्वात्रैतद्रूपस्थितिः।। ननु अन्य घमा
त्रस्य विशेषणे रूपाभ्यां मित्स केत्रे कस्यानि दिष्टपरिभाषायाप्रवृत्तिरिति चेन्न तथा सति तस्मादिति परि
भाषाया निर्विषयत्वैव स्यात्।। अतएव अस्सो द्वासरस्य उत्वे प्रावेः परस्य णत्वेवाच्यवदिति तस्य च मन्द।।
न।। तस्मादित्युत्तरस्य पूर्वशब्दोपीति न्वेवं अप्राप्ता इति पदिका इति पंचमी निर्देशात्पूर्वत्र प्रत्ययमाभा
वेपि मध्ये कथं प्राप्तिः पदपर्यन्ते जे च प्रकृतिमध्ये इति भाष्यकृतानियमः कृत इति चेत्त्वा किनादीनां कु
त्वे इति षष्ठी निर्देशान्मध्येपि स्यादिति संभावनामात्रेणात उक्तः योगविशेषादिति।। अचीति सप्तम्य
र्थ उपश्लेषः स च पूर्वोत्तरवर्णयोरविशिष्ट इत्युभयत्र पर्णादि प्राप्तौ नियमार्थमिति वार्त्तिकार्थः योगसं
बन्धः पूर्वोत्तरयोरिति कर्मणि षष्ठी।। ननु रामानित्यत्र दीर्घात्पूर्वस्य मकारस्य नास्ति दीर्घप्राप्तिः स्थानि
न्याकाङ्क्षायां त्रासत्त्यस्य संबंधात्।। एवं च तस्मात् छमदस्यात्र परिभाषोपस्थानफलं मनःफलमादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उच्चारणत्वान्निमित्ताच्छब्दस्य शासित्वान्निमित्तरूपं तत्तः पूर्वस्य अच्चात इति शासीनत्वमसमसङ्गः इति भावः
वस्तुतस्तु नस्यान्नु अचोसंत्रमसासस्यान अ रूपपूर्वपदासेरसोत्तरेपदस्यनुदित्स्पर्धा त्रिहोव ऽ एवं वचनस्य
वृत्सोनइसत्रैव परस्येति वाच्यं सूत्राणभ्यासामर्थ्याज्जस्माद्दिति सर्वनाम्न एव निर्देशाद् जिएज्जसूत्रमिति
॥ दिग्योगलक्षणा पञ्चम्या पूर्वपरशब्दयोरुभयोरप्यन्वयपक्षे भवाज ॥ अयुक्तमिति । जस्सप्तमी
पक्षे पौर्वापर्याभावान्न निर्दिष्टपरिभाषायाः प्राप्तिरिति भावः ॥ इष्यत्र भाष्यमिति ॥ एजादित्तिशका
रवर्जो ग्रहणं किमर्थमिह माभूज्जनन्दिनाए वं वक्ष्यामि नान्न लोपो निहिनाम एवं नहि नास्तीसत्रन
प्राप्नोति एवं न हि छिन्ती तिनैषापरसप्तमी किं तर्हि सत्सप्तमीति तत्रोक्तं न प्याच्चइ न मभेवछि ज
माप्त्रिसाहिन स्तस्त्र लोपः न न्दिजेसत्रत्तु छिन्तो भवान्लोपो नेत्स्पर्धः न द्वितेसत्रत्तुमोन स्प लोपप्रा
प्तिः अनिर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति निर्दिष्टपरिभाषायाः पूर्वार्त्तादिति भावः पष्ठ्येवमिति जस्मिन्निति प
रिभाषायामधिकरणसप्तम्यामेव प्रवृत्तिरिति के परा शपद्लाऊः ॥ नास्तीति ॥ एतेन स्तो स्चुनेसत्रस्चो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९५
15

सतीत्यभिप्रायेणाश्वोङ्जिघ्रासोपान्त्यस्य व्यवधानेपि प्रवृत्त्यापत्तेः॥ यानशोङिःत्वादि जिघ्राम्यत्तयो॥ तस्मुत्तरस
त्रमात्र्यर्यादिस्पर्षः॥ प्रसाप्त्यानंदृत्ति॥ उत्तरस्य पीनेनैव सार्वधातुकस्याक्षेपात्॥ प्रत्याख्यानादिति॥ ननु सार्वधा
तुकग्रहणमुत्तरार्थे तेन हलामासरि सत्र शनसोदन्त्योपोने जि वेन्नक्लिवचनेचीति निषेधं नच्छेनेतुद्धिक्षेसत्यवृपर
स्यलोपं अभ्यासदीर्घसिद्धेः श्वांगरङ्हालरांस्पेक्षजेत्र ह्लोपान्निरितिवाच्यं दीर्घत्वेन पररूपसत्वाधातुसार्वधा
तुकग्रहणं कुंडङ्मारोभूत् एवं सार्वधातुकार्थमित्यस्यन्तेत्॥ इतिस्थितमिति॥ तत्रानस्य विशेषणांदिङ्कृ तोनस्य
जित्रातोनन्दनारेनलोपः स्वरितत्वमतिक्षपाधिकंकार्ये परिभाषानुपस्थितिरिति भाष्याशयप्रत्यन्ते त्वायका
त्वेति॥ सन्वद्येतिहि विभक्तिषष्ठ्या अकल्पिके भवेतामिसन्वयः एक पूर्वपरयोरिति सूत्रे पूर्वपरग्रहणाद्दि जि
भावः एकग्रहणसामर्थ्याद्रुभयोरिहादेशसिद्धेः पूर्वपरग्रहणमनर्थकमिति तु जत्वपरिभाषाज्ञापनस्य
गुनास्त्यपयोगः पुणपत्काद्विनिमित्तत्वयोरसंभवादिति स्पष्टमेव॥ अभ्यस्तस्यिजर्थमिति॥ अभ्यस्ता
नामादिरितिश्रादिः सिद्धेयजरस्याद्विजिघ्राघुराज्ञोलसर्वनामस्थानेपरतोपधायासदिसे तदर्थमिममीप

राम॰
९५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इनीयाज्ञात्स्यादिस्त्रित्तुज्ञास्यादिभ्यः परं तु सर्वनामस्थानमनुदात्तमिति सूत्रार्थः ननु एकत्र परिभाषो
पस्थितौ यो वा यपी भावाल्लुप्यं विप्रतिषेध इत्यत्राह रूपं पाद्येति शा इति पाठः कृत एव देश इत्यन्ये ॥ संज्ञास्था
नेइतिव्यत्ययेनेति भावः । तेपाद्येति ॥ सामानाधिकरण्यात्प्रथमीनिर्दिष्टं शब्दस्येत्यनुवादात् भवतीति ॥ गुह
जिन्न किं स्मरत्यत्र मन्ये सिद्धत्वाज्ञ तदनुवादे न षष्ठ्यर्थासंभवात् ॥ स्वं रूपं शब्दस्या ॥ स्वं रूपं संज्ञीति ॥ यद्य
पि रूपरूपवतोर्भेदाभावात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धासंभवः एवं शब्दस्येति षष्ठ्यप्यनुपपन्ना यथापीह रूपशब्दे
नाग्निशब्दत्वादिकमेवोच्यते तच्च सामान्यं शुकसारिकापुरुषादिभेदेन भिन्नं तथा चानेकसमवेतत्व
सत्त्वात् अन्यथा शुकशब्दो यं मनुष्यशब्दोयमिति व्यवहारभेदानापत्तेः तस्माद्रूपमत्र सामान्यमेव
स्वशब्दस्यात्मवाचीत्यभिप्रायेणाह तत्प्यायत्वव्यक्तिः शब्दस्य पदस्य तत्संज्ञकं भवतीत्यर्थः इति कैयट
स्वरसः अन्ये तु शब्दस्य स्वशब्दोच्चारितस्य स्वकीयं रूपं प्रयोगस्यसंज्ञी भवति सूत्रार्थः तत्र स्थानामग्न्या
दिशब्दानां प्रयोगस्यान्यथा दिशब्दा एव संज्ञिन इति फलितम् ॥ एतेन अभेदे वाच्यवाचकभावः कथ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मित्रपाशमिसाद्धः पृथान्तोः शब्दार्थादिति ॥ नन्वेवं येषां वासवाद्ने जित्तस्तेऽधिग्रहणावैयर्थ्यापत्तिः न हि घा
तोः किम् प्रसंयं क्रियाधिशब्दस्योत्तरमद्वलं संभवजीति वैदिवं तद्धिगोर्गदे जित्तस्तेऽधुधाजोग्रहणामाभूदि
ति मूर्ख्य बोध्यम् ॥ स्याद्देतन्न धातोः समात्राकारस्यैवग्रहणापत्तिः न तु स्प्रदिति स्वरूपस्यैवं क जिह्वोरि
त्यत्र त्स्याद्धच यीष्ट्विम कोरे वातोग्रहणात् ॥ तदेव ग्रहीष्यत इति ॥ शब्दस्यात्वं स्त्रीप्रक्रियेवीक्ष्य सर्व
इति भावः स्वशब्दस्यात्मीयापेक्षेपि न्यक्किरेवकर्ष्यग्रल्पजेतत्राह प्रतीताविति ॥ उपदेशः संदर्भग्र
हणम् अक्लादुः संभवस्यमतः शब्देनोपस्थितलाजनुकरणोनिशब्दमात्रतासर्पकोच्चारणस्यैवानु
करणात्वात् शब्द एव ग्रहीष्यत इति ॥ श्रोतुरर्थबोधो हि शब्दत्वानपर्वकस्तत्रप्रयामोच्चरितः
शब्दोग्रहीष्यते न त्वर्थोसि भवाजना पिपर्यापात्तरं विप्रकर्षत्वादिति भावः एतेनाग्नादिपर्याये
ष्वेवत्वादिप्रयोपि स्याद्दितस्यापास्तम् ॥ किंच न सोस्ति प्रत्ययो लोके इति न्यायात् ॥ शब्दविशेषणाक
एवार्थो वाच्यस्तत्राविरोधेकार्यवाधे विरोधग्रहणामितिनपर्यायग्रहणप्रसङ्गः उक्तः लीतिः स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शिष्यग्रहणार्थमेव संज्ञाकरणमिति भावः ॥ अवततमिति । अवपूर्वात्तनोतेः क्ते अत्र च उपसर्गात्तनोतेराकारस्य त
कारे जस्य लोपः ॥ सितं द्विशेषणानामिति ॥ वृक्ष समासगस्य इत्येव निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः विशेषणाना
मेवेति एतच्च न्यायसिद्धं तथा हि तुल्यजातीयानामेव द्वन्द्वः इति सिद्धान्तः तत्र पर्यायाणां गुणयुक्त
योग एव न भवति सामान्यविशेषयोरपि पदार्थभेदस्याभावात् साहित्यरूपद्वन्द्वार्थासंभवः तस्माद्विशे
षणानामेव लक्षणत्वमो धादीनां ग्रहणं सिद्धम् ॥ अवयोगमिति ॥ अत्र सामान्यविशेषक्रियासामा
न्येन नपुंसकमिति तु वक्तुमशक्यं च नियतपुंस्त्वात् ॥ यत्तु कर्तुमाह चर्पाभिरेनान्वितस्य कर्मणो
ग्रहणमिति एवं लोकमपाकरस्तन्नष्यपीति न तन्भाष्यविरोधात् तथा हि तत्पदः कर्मकस्येति सूत्रे
तृप्यतेर्जनापदस्य वस्तुपदमिति प्रयोगमुपादाय सामान्यतयैव पवतपिः कर्मस्तु स्वकाजिस्मन्क
र्मणिल्यकारणपद्धतो भाष्य इति ॥ अस्मिंस्तु भाष्यप्रामाण्यात् सामान्याविशेषभावेनान्वयिनि
क्रियाविशेषणे कर्मणि ल्यकारणमवसेयमत एव क्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वनियमोपि गोयोगात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१०
17

पुषञ्चितिभाष्यमयोगस्साङ्कः॥ निरर्थप्रायेति॥ केचित्तु न्यायस्य दृमिदमत्र राजेति विपर्युदासस्तेन राजशब्दश
ब्दशब्दशानोपर्कोयारणामेवग्रहणमित्याहुः। अन्ये तु राजेसेवग्रन्थेषु माहुः किंच राजशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दस
स्यपरस्तिदुर्लभंस्यात्। किंचैवं सति अमनुष्यशब्देनापि अमनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यात्तस्माद्धावति
कमेवेदमिति। तुल्यार्थ्यत्वाभावादिति मित्रादिपूर्वीकृत्वे सति एकशब्दनावच्छेदकत्वसंपत्त्वमिभोत्ति
वः। ननु पर्यायवचनस्य जिवत्तं पुनः कंतत्राह भीमर इति। न्यायेनैव यत्प्राप्यम्पूर्वमुक्त एव। अरणुदित्सव। नवक
वो इति। घघपिदीर्घारणामन्यरणलेन सवर्णग्रहणस्य तत्प्राप्तिस्तप्याप्रिजातिपुल्लेऽरण्ग्रहणस्यप्रसक्त्यभावात्
त्वाऽजन्तदानीमयमिवमस्माधिरितिसत्त्वपितृमुपन्यीमः। उभयार्थ्येत्तपेति। ह्रस्वदीर्घाभयार्थ्येतयेमूर्ध्यः। नोदि
तश्ति। उच्चारणार्थानामपीत्त्वेत्त्वेति मत्ते तु सादेयुदोषः। अप्रत्ययइति किमिति। प्रत्ययस्य विधीयमा
नस्यवाणिधेवस्तिमश्नः विधीयमानानामिति। ओतीयतेऽवर्णोस्मादिति अस्यप्रीयासयसंज्ञानवम
स्येयिनसवर्णग्रहणोर्थ्याभिधानेस्यादितिभावः। अत्रभाष्येऽप्रत्ययपादेशोर्णित्वविज्ञानमिति वक्तव्यमित्यर

॥८०
१७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रीनाधरिकष्विसस पश्शब्दे यथा श्रुतार्थकत्वेन भ्रामितंप्रसारापमाह। प्रस्यपारे शेजि। भाष्ये पिव कृष्वमिस्य
स्योरा हर्जेष्वमिसर्पे केवितु अप्रः यश्रहस्य यथा श्रुतार्थकमेव अनु एवा।। ग्रह राणा भाष्यमानपिरभाषान्ता
पनार्थमित्युक्तं भाष्यरस्यिाद्धुः। भाष्यत्तापयजी स्य स्यवे धयगी सर्पर तिनुनलेयादिकम्पिवद्धक्षसोकचस्युः
ष्कः प्रसपेष्कः प्रसपेष्वपि आहस्वमाधराड्धंः तन्न दान्तप्रसाह। अन्तर जिजि। इतिमरशिंनि। ननु इत्तरसीपर
त्वादाघलेजनोन्तरङ्गत्वात्सरूपेह यित्वोपमान्निकस्य मान्त्रि कएवमविश्यमि हस्तिलोपहस्यत्र रिआपी
ति नानुवर्त्तते फलाभावाद्धित्तिचेन्नसलेपेननाप्राप्तिन्यायेन सस्रा पद्धात्तत्रिमात्रआदेशः स्यात्। आर्धधा
तुकेति। ननु अहो लिरीतिदीर्घविधानात्तापकाहिटो घेनि स्याविजिचेन्न। असिद्धदीर्घ एवेति निपमा
र्थितार्थपत्तेः। भुवो वुग्लिति। अत्रयदेनुनासिकप्राप्तिः। अम संवुधावित्ति। अत्र पत्ते आमम्पोम्रोतिननुर
शादीनामनणत्वात्सर्वं घ्याहकप्राप्तिरतआद्धर रहस्येत्ति। आनुपूर्व्याद्धितिरस्तंत्तोत्तरमेवलोपप्राप्नोरि
तिभाव। उपस्याकस्येति। यो हि स्वंरूपमितिजित्। चनास्वरूपमुपस्यापयतिसोणभवतीवे सर्घः। ननु हकारादे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१८
18

रेचोपस्थापके त्वेइत्थिसादेरनर्थकत्वात्कर्यं न तत्स्यादिति रत्नाद्दादिरिदिसादिर्विशिष्येरिति। विशिष्टस्याप्य
भ्रवणान्तस्यैवार्थवत्त्वमित्यर्थः। अन्यदिति। नित्यमननुबंधादीत्यर्थः आनर्थक्यादिति एतच्च नोमिति स्थ
म्पराकान्तेमिति। उदन्तेर्कारोनतकारः इसादिः परिश्रमः ह्मजरत्यर्थः तानापरस्येति एवंवचन
सार्थ्यंनास्तीतिभावः। वैयाकरणाइति। एवंभिन्नत्वस्यासत्तिन्यभावान्तरवदित्यर्थः शयोरप्यवृमिति।
शयोरप्यकारस्यावृत्ते नकिंचस्यादित्यर्थः। पतमस्यासल्वेमि। जिदादिकार्यसंनिधानादित्यर्थः परा
र्थेप्यपीति उपस्थितेरित्यर्थः पर्यासमिंज्ञायाफलाभावात्संज्ञिनि विलादि एवंसंज्ञिन उपदेशाभा
वेपि सामर्थ्यादित्संज्ञेतिभावः परंपरेति। जित्वादिविशिष्टेनैकारेणासंज्ञिनामुपस्थितेः। सापेगिकेप्य
तिर्ओपदेशिकोस्यकुंभायोगिके प्यारोप्यन्तरत्यर्थः। प्रयोगशास्त्रस्यानुशक्तिकादिलादुमपपदंत्वद्धिज
विजा। लुकानिर्देशइति निर्देशाद्धस्योच्चारणाभावाच्चकत्वेपि नानयोःपृथुत्वात्त्वाजि पादनमप्यर्थः अतएव
लुमनिर्देशः। पंका। रइसादिभिप्रयोगः एतेन लोपश्चेत्प्रन्नाकास्योपदिकारको निर्देशरस्यसामर्थ्यगति

राम०
१८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिसपा संज्ञा स्येति। ननु सवर्णे दीर्घ इत्यत्र कुतः पुंसकट्ट स्यापत्तिः नच ऋ ऌ इत्यस्य परिभाषितत्वस्य कथं नपुंस
कत्वं इति चेत् मिथिवाच्यम प्रक्रियामात्रो यादि तिचेत्र उच्चारणक्रमेणैव संस्कारस्यान्यायत्वात् ज्ञत्वर
वपर्वे स्य निकम त्र रङ्गमिति प्रथमः भाष्य कारेण जि। जत्र दिविक ज निर्देशः प्रगृह्य गगनदिस्या दीर्घस्य
पिल घप वादि जिरोर पादेश चार राणां पत्र अन्य पाऊकारस्या सिद्धत्वात्तदापत्तिः विकृत निर्देशो
मुनस्यासिद्धत्वे प्योकारान्तत्वात् भवति सन्नोकारान्तरमपेक्षे षेरणा। सिद्धत्व बाधा द्विकृत निर्देशोप्य
पेरलग्न मप स्वेप ठ रुत्र इति। पदि तु विधीयमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णीयात्तदा त्वान्तरतम्या
दोकारेप्याघवर्णे एवोच्चार्यमाणत्वाद्ग्रहको ह्लिसपत्नः ननु उपस्थितेः शब्दो बोध्यः जनप
नीत्येव नियमः तत्रोपस्थितिः प्रत्यक्षरूपा स्मृतिरूपा च ननु अन्नवर्णरूपेव लिप्यादिस्मारित
स्य तु शाब्दबोधानापत्तेः एवं चोपस्थितिः आपि मंत्रयाद्दशादीनां सन्निधानं मस्ति सा त्वाङ्क्ष ति न
त्व हस्र शब्दे नेति वाक्यार्थ इति। सवर्णे दीर्घ इत्येतेषां कार्यित्वमस्तु न तु पदार्थानां पुनः उपस्थापकत्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९९
19

मित्सर्पः अनुल्लिखितः वा स्वार्थे विषयाभाव इति सर्प्पः अनुच्चारितत्वादिति प्रतीयमानो हि प्रधानं भवति तेः
धात्वर्थबोधने कथमङ्गतां न दृष्टान्तीमेव गच्छेः इति सर्पः कथं न हि उच्चारितो प्रधानस्य शब्दस्य ज्ञनो नावदुक्तने
निर्दिष्टत्वात् उच्चारणात् ज्ञातार्थस्तन्न जातिविम्बविशिष्टस्य इष्टोऽभिव्यक्तेः चिरस्थायिनोऽपि प्रयोगे उपपद्यतेन
त्वमिति ॥ ननु उच्चारितस्यैवार्थबोधकत्वे इदमिपुस्तकमीक्षमाणस्यक पूर्वबोधः सकेतज्ञानप्रिसत्स्यो
च्चारणाभावेन अत एव जपमन्त्राणां वै स्वर्थ्यं न हि उच्चारणं विना स्वरामित्यक्तिरिति केचिन्नुलिपेः
व्यवच्छेदाव संकेतेन बोधकत्वम् अत एव लिपियोः शब्दत्वभ्रमो बालानां बुसन्नापपि शब्दतादात्म्यधाम्ना
बोधकत्वात् इदं तु चिन्त्यं तेवर्णसंज्ञापत्से इत्यपराद्धं प्रमाणामित्यन्न रायपरा इति कैयापष्यिसार्थ
इत्युक्तं भाष्ये न त्वानुच्चारितस्याप्रसापकत्वे अप्रसंगतं स्यादिति ॥ किंचु संज्ञाशब्देषु एवं जरपद्र लोपे
ऽजेरकृते शेषानुमितः समुदाय एव हि संज्ञिनप्रलापपत्तिदेवदत्तः इत्येव हि संज्ञा भवति न त्तु देवदत्त इति
इत्यदृ ति त्र्यरवअशक्तिजेरपभ्रंशैः स्मारिताः साधवो पप्पा ॥ शब्दाः प्रलापपसंर्थं तत्पान्नापि माविष्य

राप०
९९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तीति हरद्द्वाद्यः पदन्त्रि। तुल्यार्थमिति। यद्यपि अन्नकृत्स्नमर्थं प्रतीति जनकत्वात् छेदकेन भवतीति तथापि प्रक
रणसंकेतादिवशात् तत्तिसुक्ते अपि लक्षणया तात्पर्यात् अपि हि जिः तत्रापि न स्वर्थे वेदनादिकर्मत्वेन बोधयती
त्यर्थः। तन्मयस्यादृहरि ति। अकारस्यास्यहीरकारादिस्सवर्णस्य ईकारादिकर्हणं न प्राप्नोति ह्रस्वस्य इकारादेः संप्रयु
यात्स्य दीर्घस्यापि भारकुकरत्तिन संभवति अनुच्चार्यमाणत्वात् तदाह उच्चार्यमाणोति ॥ लक्षणोति ॥ केचि
त्तु शास्त्रसंबन्धं रूपलक्षणः स्याः लक्षणत्वाव छेदकस्य च भक्तत्वे अ संभव एवं तद्व्याख्यानापत्याय कत्वा
भावे परंपरासंबन्धस्यासंभवात्। एवं च तेषामिष्टपदार्थत्वाभावे ष्यार्थत्वायस्याप्यसंभवः प्रस
यानां ग्रहणस्पर्धाचित्तस्वार्थबोधकत्वन्यायापादित्यसङ्गः कस्तु जस्तु स्वबाच्यस्वर्णसंबन्धं इति प्रती
मः लिंगमिति। कथं तर्हि दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणं कथ्यात्स्वदलाद्वत्वस्यापि स्मु
तं मूलरतिचेत् वाच्युसाद नार्थं तथोक्तेः तन्त्रमि — हि लक्षणायामेव तात्पर्य ग्राहकम्। युगप
द्वृत्तिद्वयेति। शक्तिलक्षणयोर्मध्ये सर्पः इत्यत्र ह कारस्योच्चार्यमाणजयातत्छ तस्ये वर्ण कारउपस्थापितः ज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२०

प्याचष्टस्तिईकारेलक्षणाविरहादीकारस्यग्रहणंनस्यात्तन्नहिसलक्षणासम्प्लेशक्यर्थवोधोभवतीभावः सति
तात्पर्यइति गङ्गापाघोषमत्स्याविस्याहो अपरिपिवोधदर्शनात् अखुवशादिति॥ तत्रावृसाऽभयेवि
धिरतित्तसिद्धान्तात्स्ववाच्यस्यवर्णोइतिस्वमर्कारः तद्वाच्योदीर्घःतत्सवर्णः शकारः गातिनिर्देशादि
ति स्वाहिम्परत्तिनिर्देशोप्यत्रैवमानमितिभावः अनुवाधेति पघपिञ्चेयांसंनप्रवोधयेष्टिसासैन्त्रनुवाध
विशेषणास्यापि अर्पस्वारेर्विवक्षक्षणादिदमपुक्तेनपापिनात्तरीयकत्वादत्रैकव्यक्तुच्चारणेपिव्यक्त्य
न्तरवोधोभवत्येवेसाशापकेचिपकेचित्तुव्यक्तिरेवशब्दार्थः स्नजातीपत्वात्तुसर्वासामपिव्यक्तीनामैक्य
तपाव्यक्त्यन्तरस्यापिग्रहणसिद्धिः अनएववाक्तामिस्सत्रानेकजकारस्यक्नृलत्वसिद्धिः तदुक्तंभाष्येरूप
सामान्याद्वासिद्धमितिग्र(?)कृतिग्रहणादिसस्यानुत्राकृतेरेकाकारस्यैकहृपजीतितिनिमित्तत्वादिसर्षदस्राहु
इदमत्रविभाव्यं जेवालसुसादनापुपाणिभिनासुत्रेणापारब्धानितत्तस्यपादस्येकत्वादिविवक्षाऽविवे
क्षाविषमिरापामीमांसायांव्युत्पत्तिर्नस्यात्तब्धाद्वालानोमोहएवावतिष्ठेदितितत्परस्तत्कालस्यपरगादतीति॥

राम०
२०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्वस्मात्तरकरणाज्ज्ञापकाद्ग्रहणाद्सादिविभक्तिजकारैरिसंप्रवर्त्तत इति जक्कारिदसुक्तेष्वकारबोधा
नापत्तेः तस्मादुपदेशाद्सादिनिर्देशादिति समाधेयम्॥ संज्ञायामिति॥ एच शब्दे कृते न पाठमेकारादौ
बोधाभिसर्पः प्रसाराहारग्रहणे जहत्स्वार्थवाच्येति रूढत्वेक्षणाभावस्याप्यतिकबोधविषयत्वेनाक्यार्थयो
रेवाभिप्रायकं गातिपक्षे पारिभाष्यमत्र केयमेतद्दितिचिरन्तनानामस्येति वचनेन व्यक्तिपक्षस्यैवानाश्रयणी
जातेः परिमाणासंभवात्॥ परं परेति॥ गङ्गापूरादावपूर्णे प्रवाहस्यापत्यक्तिः तेनैव तद्युक्तत्वात्तीरादेरप्यु
पस्थितिर्हि सेकेमन्नं स्ववाच्यसंपुनात्वसंबन्धेन गङ्गापदस्यैव तीरोपस्थापकत्वमिति द्वितीये तत्र प्रथमपक्षे
एवं दस्मात्तास्परत्वे पि एवं च दोपस्थितेर्योरैक्ये तोः तौ सरत्वाभावात्तस्य मग्रहणादुर्वीरत्त स्मात्कारोच्चा
रणसामर्थ्यात्संस्तिनोः परत्वबोधं हि तीयपक्षे लेखस्य सिवोपस्थापकत्वया तत्स्यात्तत्परत्वरोपवद्दीर्घाणा
मेवं च पदस्य वर्णात्वेनानुपरं परव्याबोधं तत्कालस्य शब्दस्य च तद्देनधिकाल के तात्पर्यम्॥ एवं सिद्धमिति॥ परंपरा
य सर्पेः सामर्थ्येनानुतत्रनास्तीत्याह॥ तत्तत्कारस्येति॥ अनुवर्त्तत इति॥ तेनत्राव्देशब्दशास्त्रसत्तायां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२१
21
२४

विधेयपायासवर्णग्रहणांनेत्यर्थः संगच्छतइति। अपवादपरकाणां सावर्ण्यमित्यर्थः पञ्चमीसमासेसतितुद्वितीयज
कारोव्यर्थः स्यादिति भावः अणामग्रहणमिति। अत्र जिवाद्येअणग्रहणं हि सम्पन्ने तेनत्र परसवर्णापक्ता
रस्यपरत्वमादायानाचिचेनिद्विलार्थः॥ तत्रैव॥ उपसर्गादृतीसन्त्रैव॥ कृष्णेति॥ विरूपाणामपीसे
कशेषेणनिर्दिष्टोर्थः इत्यर्थः रेफद्वयमध्येवेति॥ उपसर्गादृतीसन्त्रकारत्वदितिस्थितेऽत्रजित्रावलिविहितर्ष
द्वीनिर्दिष्टस्यर्थः स्पष्टार्थमाह॥ आइसेवेति॥ आइसुक्तो गुणान्तरयुक्तस्य ग्रहणंन स्यादितिभावः॥ अ
तएवेति॥ गुणान्तरमेदकत्वादेवेत्यर्थः अभेदकत्वपक्षेतु विध्यर्थज्ञापनफलमितिभावः अनुतपरस
त्रस्याननिविधायकत्वे अतोमितइत्यत्र पूर्वेणादीर्घस्यापग्रहणापत्तिः नयथाकारादिकारादस्यत्र
वाध्यवाधकभावस्स्याशङ्कते नन्विति॥ अविरोधइतिरुकुस्यादिसंज्ञावत्॥ परस्यापहिहाहेरोति
परस्यविषयमपरिहारेणेत्यर्थः॥ नहिपत्रमुपहस्वत्सव्यवहारः उपुत्रापत्ये सत्यव्यवहारातिभावः अ
तएवेतं भाष्येन हि निपुत्रोहि पुत्रव्यपदेशंलभतइति॥ छादेरिति॥ द्वमेसपिषुपसर्गाहीनस्य छादय
नो

रा०म०
२१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेरीश्वर इत्यर्थः ॥ द्विप्रभृतोऽपि ॥ प्रभृतिग्रहणाभावे द्युपसर्गस्यैव निषेधः स्यात् न त्र्युपसर्गस्येति भा-
वः ॥ उच्चारणार्थस्येति बहुव्रीहौ तकारस्य तद्गुणेन सामर्थ्यसंदिग्धत्वादाह वस्तुत्स्त्विति ॥ एवं च तत्परस-
स्याणत्वाभावात् पूर्वसूत्रमपि प्राप्नोतीति भावः ॥ परे तु तः परो यस्मादिति बहुव्रीहौ विशिष्टं सत्तात्संदुर्लभं
परस्येति बहुव्रीहौ तेन समुदायस्याव्यवधिनो विशेष्यत्वेन तस्य गुणत्वेऽपि सत्त्वस्यासंभवः किं कृतापा-
पास्त्वाद्वचस्य प्रमेवेत्याहुः ॥ लक्षणाऽऽविति ॥ तच्छब्दस्य तदुच्चारणकाले लक्षणावित्यर्थः सका-
लोपः वैतिवद्बहुव्रीहौ तच्छब्दस्य सवर्णपरत्वयाकालेन सामानाधिकरण्यासंभवादिति भावः न
नु सवर्णनाम्नि न लक्षणेति प्रत्याहारवृत्तिरित्यत आह सवर्णनामपदे वीति । एतस्यैव वारवन्तीपर्यन्ति ॥
अत्र स्मृति वाच्यास्तु अक्षत्र शिष्टा मसामगा तमभिधायक एतस्येव रेवतीवु वारवन्तीपम शिष्टाम सा-
मकृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते ति ॥ क्षपते रेवतीनां सप्तमी इत्यसाहित्यक्षवारवन्तीपमामगायि दि वितर
सार्थः अत्र पञ्चगफलेकपर्णोत्तगुणाविशिष्टकर्मान्तरं विधीयते एवं शब्दस्तु विधीयमानकर्मान्तराविषयत्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यापोजनीय इतितत्र सिद्धान्तः स्वमसीति ॥ अत्र तपरकरणादिजं छन्दार्थः तेनाद्यपि तत्करणात्सहितेतयोश्च चिविशेषणाशस्यागलक्षणापामाभानाधिकरणपम् ॥ विमन्तचुसत्तिरिति ॥ अकारस्येगार्थपवत्वेनकार विशिष्टस्यानर्थकत्वमितिभावः स्वरूपस्येविति ॥ स्वस्वमित्यस्यमसा स्थानेतुअणुदित्सवर्णस्येसत्रैवानपद इतिवव्यामिजिवोध्यम् ॥ केचित्तनियमपक्षेन्अतरसादीनताकारविशिष्टानांसंज्ञात्वेदुस्साधमणपदसुच्च सात्रकाणादिमान्नसेवसंज्ञात्वापत्तेः ॥ एवविधिपक्षेद्रष्टिद्रोजिसादीनकारउभयापदजितिद्वृत्ता संगतिः ॥ विधिपक्षेत्रात्तदुतिसमुदायस्पसंज्ञात्वेनत्राकारशिषस्वकारस्साशेजवपकलासंभवात्तत् तस्यातत्वसादिसकारवत्तजकारोविसर्वत्रागतुकएवस्वरूपमादापार्थेवलाच्चतत्तमुदायस्यमाविपदि कखमपिएवंत्रोत्सलक्षणतेतकारस्पजलकालग्रहणोप्रयोजकतयाउभपशेषलस्यविभवजीसाद्धःन न्वसंमिमाप्यवेविधेयांशेसवर्णग्रहणाभास्यात्तकारविपर्ययापत्तिरतन्त्राद्दिवत्रोदिति ॥ मुखसु खार्थपिति ॥ सखमुखार्थमिपाटेपपूरणसकादिसमासः अभ्युपगमवादेति ॥ अतएवभाष्यकृतामादीय

२२ २२

॥म॰ २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तीपि धुमविभक्ता वित्तिनमवर्तेत इत्येवज्ञापकमुक्तम्॥ वस्तुतस्त्वेवंसति नसुटि।टि हुस्मा इत्येव सूक्तम॥
विभक्तिसंज्ञानुपत्र नत्रै स्मास्तै स्तुदापत्ता पसु फंज्ञापातु पत हीं स्मातै मुपिचो ति वोर्द्धाप ति: अहिलह
जिनुघेनु मस्रक्तम॥ एतेनौ र प्यो।स्य नेजरे म।हावेव एजादेत्रा विद्या नात॥ इद मो हिर स्मूपहाय:ए
ताहिंलूरूति मत्त्रमस्तुस्पिचे जिरी धेगा रो।माकाराच्छा रग।सचरि नार्थे लास्या।रहपं स्मारि मुकौ तु एत
टेगारस्याद्देशाप्म सङ्कू॥ मस्त्री पे जि॥ स्टो।स्सज॥ अत्र तिवे स्व रि जापति॥ इस्मारि वप्येवभि जि॥
पयपिउश्मजइजि त्रका।ऐम्सह्णा कज्ञार स्त्रे: ण।पंस्सा हार:प र ण कारि रो।ति ज्ञाप नार्थे रजि सिद्धं स्त्रयापि
तत्र भूतइस्पस्स संज्ञालमेव नतु जित्व मिसर्थः जकारो घो रिस अत्स्व।र्थे र जिपट्टकेंत त्रिय एकरो ति वस्तुत
स्त्विति॥ स्तसेनधर्मि रण इत्ति धर्मिश्लो धर्मपपपि: स्वत च्चरजि सर्ष क्षी।स्वाम्पादि यन्म्पेउ दन्ति जि॥ उसा
त स्वरिजपो: स्थाने पी पर ण जस्मामा।स्मानुसात्त स स्वी। गरत्यर्थः॥ निभागाधिकार इति॥ त्जीपभावान्
पोभागाअधिकार इत्येवार्थे उचितइत्याङः पानीयपसानीति- स्त्रशाप्रपिक: कर्ष: कव्जतुम्बपंपल मि तिवेध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कपरिमाणा० वार्त्तिकस्य मध्यमशब्देरस्वं समर्प्यते निपातनादिति ॥ अवस्थितादिति ॥ एकरूपत्वेनस्थिताद
स्यर्थः कालभेदाद्द्रुतो नामैवत्रैविध्यं न तु वर्णस्य यथा लस्याभ्यागमन एव भेदो नाध्वनोस्यर्थः ॥ न तु अध्व
व्यवस्थितत्व एवं गन्तृक्रियाजन्यः वर्णा स्फुरन्यपधमानादृता स्थितिवृत्तिभेदात् ॥ चिरायुपद्युपयोगि वृद्धिन्त्य
सपुत्रागवेत्तिवेपम्पमनो वार्त्तिकस्याभिप्रायमाहु ॥ अस्यपेरजि ॥ ननु तावत्कालावच्छिन्नो चारणेन यथा ह्रस्व
दीर्घो स्त्रिभेदः तथा द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिर्युक्ता न चानुनिष्पादीर्घत्व निरेवतावत्कालो न वर्णेद
स्याशयः कलः विभिगमकाभावात् अत्तो निसमरिक्तस्फोटमादायसमाधत्ते ॥ व्यञ्जकीभूत इति ॥ पुनःपुन
रुच्चमानस्यापि घटस्य यथा न भेद एवं ध्वनित्रये पुन उपलभ्यमानस्यापि अकारस्य न भेदस्तस्मादुपरक्ति
गत एव कालभेदो न वर्णगत इति भावः ॥ वर्द्धकासानुवर्त्ती मात्राकालाधिककालेनुवृत्ती स्थित इति ॥ ह्रस्व
व्यञ्जकोध्वनिर्मात्राकालमेव वर्णं व्यञ्जयति ॥ उत्तरकाले तु वर्णाभिव्यञ्जनादृतो ध्वनिरेवानुवर्तत इ
स्यर्थः अत एव व्यञ्जकध्वनेर्मात्राकालत्वात् तद्गतकालारोपेणास्फोटस्यापि मात्रिकत्वव्यवहारः ननु ध्वनिर्द्वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यः प्राकृतो वैकृतश्च स्फोटव्यञ्जको ध्वनिः प्राकृतेन सूक्ष्मस्फोटरूपमभिव्यक्तं पुनः पुनरविच्छेदेन दीर्घका
लमुपलभ्यते येन स मनुकरणानुरूपो वैकृतः तस्याचरं नयुक्तमत आह ॥ पद्वेति अनुनिष्पादिध्वनिना
पुनरपि अभिव्यज्यमानस्य पर्यन्तकालेरेति ॥ पूर्वोक्तत्रिभागादिकालेऽपर्यः सर्वत्र ॥ वृत्तित्रये ॥ ननु यथा
वृत्तित्रये वर्णानामेकरूपमवंह्रस्वादीनां मध्येक्यापपत्तिरत आह ॥ अभिव्यक्तरूपास्थितिर्ह्रस्वदीर्घादयस्त्वपर्यः
सन्तएवेति ॥ तमेवाकारमपविलम्बितेनोच्चारितवाप्नेन्द्रुतमिति प्रसक्षित्तावस्था दस्ति वृत्तित्रयेवर्णे
कं च नत्विहस्वैष स्यादिति भावः ॥ कैयटेन तु नित्तमिति ॥ केचित्तु तस्माद्ध्वावरणेण सामात्राकालमपनी
यते ॥ द्विमात्रे वा त्रिमात्रे वा न वर्णो मात्रिकः स्वपमिति शब्दान्त एधिकरणास्यागाकोतिस्वकपं
नेपेति विसमिसाह ॥ ननु वर्णानां निरलवपक्षे प्रस्तुतद्भिव्यञ्जको ध्वनिः अनिरलवे तु ध्वनिस्वीकारो
निर्मूलइत्यत आह कारिक्षादिति वैकृतत्वस्पर्पः तद्वाकररिराणस्फोटस्पग्रहणो हेतुः प्राकृतो ध्वनि
रिष्यते रति ग्रहणोरस्य साभिव्यक्ता विसर्पः ॥ स्थितिभेदेनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते स्थितिभेदेवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रादिरोपलब्धिविरोधः ॥ तथ्याजत्त्वेव वर्णस्योर्ध्वमपि वर्णके वृत्तिभेदे तु वेकृताः ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्य
ते इति ॥ शब्दस्याभिव्यक्तिरूपं मिश्र न्वयः ध्वनपदस्य नजायन्त इति शेषः तेच ध्वनयः द्रुतादिभेदे समुपोह
न्ते कालकारणीभवन्ति स्फोटस्तु तैर्न भिद्यते यथा चर्वैवल्गजत्वमालस्पादिकृजत्वात् एवं चवैवल्गतो ध्वनिरनित्य
तापक्षेप्यावश्यक इति ॥ कश्चित् छन्नतः पृएवेति ॥ केचिद्दस्पाजातिर्व्यंजकपो ध्वनपरएवो ध्वमिवर्णायोर्भेदाभा
वादिति जरद्दर्षः जरत्कं काव्यप्रकाशेख्वधेर्वैयाकरणोः मध्या नीभूत स्फोटरूप अव्यञ्जकस्य ध्वनिरितिव्यवहा
रः कृत इति ॥ उपाधि विशेषेति ॥ एवंचैकस्यापि वर्णस्योपाधिभेदान्मिद्वारोपपत्तिभावः ध्वनिः स्फोटश्चेति ॥
स्य इति शेषः शब्दानां संबन्धी ध्वनिः वैणामाह लव्वन्ति स्तुकेषाचिद्व्योम्स्पकालध्विजनकः केषांचित्तु व
डकालमुपध्विजनकोलक्षणे अनन्तमामाणमाह अभंपत स्वभावक इति ॥ सिद्ध इति शेषः अत एवोक्तं
हरिणा स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः स्वभावन स्तु नित्यस्याद्ध्रस्वदीर्घप्लुतः प्राकृतस्य ध्व
नेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥ अभिन्नकालत्वस्यैवोपादकस्वभावत्वस्तु नित्यत्वादिति ॥ शब्दो द्विधेति अत्र वे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चित्वमञ्जकशब्देनचैकतोद्ध्वनिरुच्यतेतस्यापिरुपलक्षिजनकत्वेयञ्जकत्वंव्यवहारापरिस्पष्टः ॥ कारणवै
लक्षण्यादितिकेचित्पठन्त्याहस्वभावःतदन्तिस्वभावसिद्धमित्यर्थःइतिजेननप्रमाणान्तरापेक्षेतिभावःयोगिप्र
त्यक्षसिद्धंचैतदितिनात्सर्यम्तत्रापिकारणवैलक्षण्यादेवस्वभाववैलक्षण्यमितिवोध्यम् ॥ आदिरं
त्येन ॥ अप्रधानेतुजीयेति ॥ नन्वेवंतर्हिएजदर्थेमहत्पुत्त्रस्यस्याकथंकजपाउपपदविभक्तेरितिन्यायेन
पितृन्यायत्वस्यमात्मुस्यावक्ष्यहयत्कसूत्रभस्यारव्यानासंगतिरितिचेन्नशिष्येणसहेत्यध्यायस्योरीत्ये
तदर्थेसूत्रावश्यकत्वात् इदन्तादृशस्तुयथाग्रामेनगच्छन्तीत्यत्रग्रामगमनयोःपूर्वसिद्धसम्बन्धःस्वजन्या
तत्सम्बन्धविशिष्टस्यगौःसहार्थेनयोगःअन्नस्यपाकस्यसहत्वेप्रतिपाद्येनप्रतीयमानसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा
त्उपाध्यायपात्वषष्ठीभावविष्यतिनार्थःसूत्रेणेतिभाष्यकारपव्याचक्षतेतनमतेप्रत्ययलक्षणादौविशे
षोसंबन्धेऽपिसम्भावेयम् ॥ भाष्यादिपर्यालोचनयेति ॥ अकृपस्याहारेत्कारादीनामनुच्चारितानामप्रा
हकत्वासम्भवदितिभावः ॥ परंतुअकृपस्याहारेत्कारस्योच्चारितत्वात्तत्रग्रहणकारणत्वसम्भावकारामितित्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५
25

सघाविसादौ ग्रादृलंनप्राप्नोनित्यक्तिभेदेनतस्यानर्थत्वादित्यतोर्थ्यापर्थमाह ॥ आघवर्णोविशिष्टमिति ॥ विशि
ष्टस्यसंज्ञात्वेहिषिधुभाघिष्कदेशबलसाहारेच्चयघ्याघवर्णस्यानर्थकतयाआह ॥ सङ्घ्यहणादिति ॥ द्वन्द्वा
पन्नेसादित्वविह्नुनापिसद्यपोगन्तज्ञीपासिद्धेरितिभावः ॥ तन्मतेप्रसाहारग्रहणेऽप्यस्यवर्णापरत्वस्थिताघव
र्णेवरूढोवोधः ॥ अन्यथाप्रसादृश्यग्रहणेनतद्भाववाच्येनिरूढलक्षणेजिग्रन्यासंगतिः ॥ इन्संक्तपाफल्ह
तस्येति ॥ इनाइत्स्यसचइत्सद्वेनेसार्थ्यः तेनएज्ञीतिरतद्वत्स्वतुर्थसंज्ञयातस्यलोपइत्सस्ववैयर्थ्यमा +
अत्रपत्रत्रुटिः ॥ ॥ द्वापाभाष्ये ॥ असंगसापत्तेः न हि विधेयस्यविशेषणता
लक्षितस्मात्तदज्ञानेनैवपूर्वपक्षप्रवृत्तिः न मतेत्वविधिरितिभावः किं सौत्रत्वाद्ग्रहणंज्ञीपाज्ञेन
पत्संबन्धीविधिस्पष्टस्तस्यसंज्ञेतिसूत्रार्थइतिबोध्यं ॥ कर्मणीति ॥ जद्वेहशब्दानुशासनमस्तालालापः श
ब्दालकमेव ॥ व्याख्यानुशासनेति ॥ लक्षणप्रापप्रपानरबोधेसिद्धस्सुपासुविधानसर्वेयथ्यादितिभावः
तिङ्द्वपीति ॥ वच्चालंपेत्रम्प्रपणापदर्क्षनीसन्ततक्षंनीतिप्राप्नेब्वसयरतिमाष्यसष्टत्वात् ॥ ननुएकवि

गणपा
२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तैः परापि मन्त्वर्थेन लक्षणास्येव भवात् इत्यत आह अत एवेति ॥ नेतद्विशेषणमिति ॥ अपभ्रंशकरणस्य
व्यापारस्थानियमात् ह्रस्वेषां च व्यापारवत्ताभावात्करणत्वेन विशेषणमेवोच्यते अस्ति च तस्येन रथ्यादृति
करणरूपो व्यापारः ॥ इकारपचीति ॥ यद्यपि स्का राज्ञस्य पका तत्राह देशाद्यर्थेन सिद्धं तथाप्युदाहरणा
दोषोऽध इति भाष्यं ॥ ननु यदन्तस्य संज्ञायाम् अस्तु उकारस्य विशेषणेन संबन्धः इत्यपेक्षायां तत्राह संज्ञेति
हि ॥ ननु स्वयमिति ॥ गुणानां च पारार्थ्यात् द्वितीयव्यापारः ॥ संकीर्णमिति ॥ अथ ऽ पूर्वपञ्चादकारादिस
र्थः ॥ अस्ति च ककारान्तास्तूर्वः समाभकार इति भावः स्यादेतत् ॥ अथ पूर्वपदेऽपि सति षष्ठ्यर्थे एव
ऽव्रीहिरस्तु पूर्वशब्दस्य च पर्यायवाचित्वात् अध्यदोष इति चेद्वा जहि सुस्त्रपञ्चमी साहाय्यव्याप्ति बोधा
रवमुत्तरपदेऽस्य पूर्वशब्दस्य च पर्यायवाचित्वे सदोष इति चेद् इत्यत ॥ संयोगादेकविंशतिसे वसेय र्थसंयोग
पूर्वककारान्तमस्य भावेनाव्याव्येन कथ्यते ॥ अध्यक्षिपणात्वेनुमणुरस्याश्विन सिद्धं ॥ नन्वास्य यदि
ति वाच्ये विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणस्यादि जिवाच्यशब्दे अर्पार्दयात् तदन्तामात्ता ॥ पदमिति पृथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२६
26

तोर्न ध्यारव्येतिनत्वनिषेधः ॥ अशनुदीति ॥ उपदेशेत्वनुदात्तेति सूत्रेभाष्ये अशिषेति प्रयोगात्स्वरस्यैव धर्म्यमिस्रा
द्धः ॥ गुणप्रधानेति ॥ वृद्ध्यादिसंज्ञायां गुणप्रधानभावानपेक्षणाद्बुभेदिन संज्ञिनं प्रत्याययतीतिप्युक्तमेवद्वन्तु
विशेषणत्वज्ञानं सापेक्षत्वाभेनान्तरङ्गत्वासर्वमुक्तादीनां भवति विशेषणमिति भावः ॥ सापेक्षोनि ॥ विधि
वाकैकवाक्यतापन्नेसमर्थः ॥ तत्रसंचेति ॥ गुणः कृत्वात्मसंस्कारइतिन्यायादिति भावः ॥ इदमुपलक्षणम् एकैक
चइसत्राप्युक्तपक्त्यात्रसंयोगितोकारसैव विशेषणं नाङ्गस्तेन ग्रामणीशब्दे भक्तेस्वरणस्त्वानं चतुर्विधं नदे
वाह ॥ विशिष्यस्येति ॥ यथारक्तरणव मट्टतत्व मिस्त्रादौ रक्तत्व विशिष्यस्य रणस्य वैशिष्ट्यं मट्टत्वेइति ॥ वि
शेष्ये विशेषणमिति विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमिति न्यायेनेसमर्थः विशेष्ये भृतत्वेऽद्ये
विशेषणं तत्र रखंडपया ॥ विशिष्टवैशिष्ट्यमिति ॥ एकविशेषणविशिष्टे अपरविशेषणवैशिष्ट्यमिति न्या
येनेसमर्थ्यम्यथा रक्तरणङ्गमेमयइति अत्ररक्तत्वविशिष्टे रणेऽमयेयत्ववैशिष्ट्यमिति ॥ एकत्रद्वयमिति ॥ तथा
भूतलेघटपटपटाविसमर्थः ॥ ग्रहणेति ॥ ग्रहणान्तरेति ग्रहणान्तस्यपउपाधयोविशेषणानि तत्रदेजस्य संज्ञिनः

रा०प०
२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परितम्. एवं च बहुजराग्रहे जरसम्भवत्वेऽपि च. अन्ये तु भाष्यवार्त्तिकयोः फलभेदाद् स्थानभिधानमिति साङ्गः व्या
ख्यातइति जराशब्दान्तत्वादेवजरसा देशाद्द्गतिभावः अनित्यत्वज्ञापनादिति ॥ यत्तु अत्र चरणास्तत्वात्
तये क्रियमाणेंऽतस्तज्जोऽमे इ नोपादानमुक्तपरिभाषा ऽनित्यत्वज्ञापनायेत्युक्तं कैयटेन. तदसत् प्रत्यया
प्रत्ययपयोरितिपरिभाषयाऽपाऽवेणास्तु रमाप्ते: अन्ये तु लस्याऽप्यनित्यत्वं ज्ञाप्यजरसात्रापमाहुः आभि
त्वचरावकारस्तु रिगोपस्थितत्वेन सामान्यग्रहणार्थ एवं च अप्रत्ययनित्यत्वापितत्त्वेवास्तु न ग्राहिग्रहण
स निपभार्थत्वो ध्वमात्रासौ नाति व्याप्तिरित्युक्तं भवत्वस्तु तो भाष्ये अस्याः कचिदपि संचारो न दृश्यपन
॥ अत एवाङ्गाधिकारात् कपप्रत्ययपयोर्पुवद्भावद्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् ॥ भाष्ये अत एव च षष्ठ्यन्त सर्व
तिप्रत्ययग्रहणं सार्थकं के चित्तु नस्यात्र अनित्यज्ञापनार्थं तदित्याहुः नचजतदनुबन्धकत्वसार्वत्राणात्तद
त्ययस्यैव ग्रहणापत्तिः तत्परिभाषापाः प्रत्ययनिमि विषयत्ताया औत्सर्गिकत्वात्. अन्वर्थसंज्ञात्वात् क्षिम
इति परे तु सत्विनो मत्वे एवान्येषां योभवति समवेतु नदाक्षेपमानाभावः. तथा आक्षिप्रत्ययशास्त्र चयेपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानाभावः किंचास्मच्छर्षस्वियोगस्फलत्वपोगरूढस्यते चयोगान्वितस्यार्थस्यैव प्रतीतिरिष्टा नतु योपरस्यसमुदायप
विधेयभावः तस्मात् शब्दरूपे विशेष्यमादायपवाद् निकरणवात्र तदन्तविधिरिसा ऊः भवेयवति· आदिपदम
त्रन संवध्यते रोगीति ॥ ययपिप्रसयपविधोप स्वमेवयुक्ताज प्पा पिरी गीशब्दः प्रसाप्पमुत्सादपत्तौ सर्व्यं
प्रप्यमानिर्देशः तेनकेवलात् तदन्ताद्भवति । प्रसा समासमात्रे गोति । इदं विसं विशेष्यविशेषणभा
वनिर्णायापैववाजिकानां प्रवृत्तेः प्रसयपविधिविषयैवेयं परिज्ञितियमोपि निर्मूलः भाष्यकारादीनामे
वाह्रानकस्य नापात्र प्रयुक्तत्वात् ॥ किंतु निरस्तुवन्धपरिभाषापाठ्वमसपविषयसमेत्सर्गिकमत्रज
एव स्वरपरमत्वसे जिभाष्योदाहरणोतदन्तविधिः स्वरूपमिसस्यानुवृत्तिस्तुन पुक्तभाष्येनतत्फलस्य व्य
पदेशिवदभावेनैव साधितत्वात् ॥ रोगीसत्रस्तुजस्तत विध्युपसंख्यानेन प्रातिपदिकाग्रेय निषेधाप्रवृत्तिबो
धनेते ॥ अत एव स्वरूपमिसस्यानुवृत्तौ गोकुलमिसत्रेह्रस्वापत्तिरुक्ता कैयटेनपत्तुयस्प्रातिपदिकस
ह्रस्वो विधीयते तदर्पैप्रतिपुरणीभजपोगौस्त्रियोउत्तरपदस्वलं तदाह्रस्वरसादिमलेसमाहितं तदस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्नगोत्रप्रयुक्तस्य सास्तत्कृद्विशावा सांगोशब्दप्रयुक्तस्य नुङ्वीत्वात् ॥ रथसीताशब्दाभ्यां यन्मात्र
विधानात्कृस्वशेवैव्यावसरन्नोपजि । हलसीराट्ठगिति लुगिति ॥ द्विगोर्लुगनपत्य इत्यनेन ॥ अपरस्यश्चैव
णामिति ॥ अपभावः पोहल्लंवृद्धति मत सर्वोच्छामवृत्ति जत्वचज सभिसाधिकारस्थेन हलसीराट्ठित्य
नेनैव सिद्धौ वद्धत्यधिकारे पाठे द्वैद्व लिकरस्ते तत्पर्यन्त्वचत्रच साम पर्याप्त संज्ञाविधिः रथशब्दस्य द्विदि
उपानमिति ॥ अपभावः नद्वहतीति सन्त्रेरथस्य ग्रहणमनर्थकं रथाधस्तिसनेनैव सिद्धेः यपयिर थाद्यथाद्
एविष्यत इतितत्रोक्तं जयापि प्रयोगदर्शनाद्वा ठपधि इषिः समीर्वतित स्मात्द्वोरथौ वेद्धतीद्विरथ्युरस्तत्रे
द्विगोर्लुगनपत्य इति लुग्वारणाय पुनर्ग्रहणमस्त्र स्याद्द्विस्त्रमादीव्यजीप त्वात्र सुकृपत्तु द्वपोरथयोरङ्गः
जत्नु द्विरथ्य इत्येव भवति । एवं च द्विरथ्य इत्सत्त्रामादीव्यजीयत्ता ह्युपमा हृदिस्तित्त्वत्पर्यन्त्रिसमारोगरथ्यग्रहणं
रथाशेन संज्ञाविधिज्ञापयतीति ॥ ननु कथमह लाटेरस्यलुकप्रज्ञा रैवते न लुग्विधाना त्यपत्यत्वचीसनु
वर्त्तमानं वा स्वभेदेन संबध्यजैतेन्हलाटेरपि ठक्विम्टवति ॥ सामर्थ्यात्स्वभ्यार्हीति ॥ द्विरथ्यद्वैद्व लिकः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र साधर्म्य काङ्क्ष्य परत्वग्रहणा सामर्थ्यात्तद्धितस्त्वः द्वैत्यालेकर् सुमपत्र्यापि नञ्न्तविधिरस्य पि:॥ उपलक्षणत्वादिति
॥ टकोपीतिभावः॥ नञ्सकारकेति॥ वोट्त्वप्रकारकेसर्पः रथाद्रुरतिव श्रौढ्रीसपितत्रैव नक्तमिति भावः॥ वाक्य
त्वेपीति॥ रद्रूप्याद्रु-र जिवधवाद्रूप्यशब्दविषयेपितत्प्रकारकबोधस्यैवेष्टः तत्रशब्दे नुन स्वर मिस क्षिकारस्यले
नविधानात्सामान्यप्रकारकबोध एवेष्टः तस्माद्विशेषप्रकारकबोधार्थं तद्दूरती सत्रमावरूपकमितिभा-
वः॥ द्वारत्वादिति॥ असमासग्रहणात्तापितनञ्न्तविधेर्द्वीरतयासाहृच पोश्रपरांत्वार्थ्यं र्थमिति भावः॥
ननञ्स्त्तविधिरितिपुनः सत्रारम्भं एव तापपतिरस्य मशाद्धेन वोद्धस्सार्थस्सनग्रगांत्तेनयारमहृत्सिकरत्तिन
मवतीतिभावः॥ इदृवाच निकरार्वे सुवोधौज्ञनपदेस्वत्रनमतेर्वृद्धिमद्धिधाविस्त्वचेसर्पः॥ केचित्तु सुसर्वा
धैस्वत्रजनपदस्य सुच्चार्ये विहितो पो जनपदतंदवधौ ऽचेच तिप्रसत्यः स स्वेदृगृह्यते शतिपूर्वोक्तत्वात् एवं च सु
सर्वार्धोञ्जनपदस्य तिह्वृद्धिविधिनैव तापितएवदर्तेते वेधिः तस्मात्रापपसिद्धमिवैतत्तत्र क्रतो रिस्वत्रतुमतिपदो
क्तपरिभाषा न प्रवर्तते वृद्धिमद्धिधाविस्त्वस्वैवयर्थ्यान्त तद्धि प्रावृषेराणपस्यत्रैनञ्नत विधिनिवृत्सर्वपरिभाषा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रवृत्तौ नुक्त्वस्य एव ग्रहणमत्ते: किं तेन तस्माद्द्वाच निक एवात्र लुदन्तविधिस्तेन एकस्वाधिक इत्यादि सिद्धि
साद्धुः ॥ ननु शारदच्छद एवकालवाचीन एकवर्षाऽच्छदस्तत्राऽप्याकस्ये विति ॥ छंदो द स: एवकालीनोऽक्रम्हव
इति प्राप्ति शारद्यभाष्यम योगस्तु च्छाद सवेदिति मानःशास्त्र नइस्य त्रारात्तु माघ्वप्रामा रापाज ॥ अतएव
साध्वृमिकेकादेशोऽन विशेषणादिति ॥ नक्षत्रेणकालविशेषणादित्यर्थः ठकि व्याविति ॥ टजधिकार
इत्यर्थः तेनाद्दिष्टि सत्रजदस्य परिमाणे संख्यापाः संज्ञेत्यत्र च तदन्तविधिः ॥ द्विषष्टिपरिमाणमस्येति ॥
संख्यादिरस्य विशेषणः प्रतिषेधादिति ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्येत्यत्र स्यादिप्रत्ययप्रतिषेधलाज्जत्रतदन्त
विधिर्भवतीति नप्राग्वतेरितिरस्चिधायके संख्यापाः संज्ञेतिसूत्रे तदन्तविधि सत्वेन प्राग्वतेरित्यधि
कारप्राप्तप्रत्ययजभवतीत्यर्थः अध्यर्धेति समाहार द्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं पुनः प्रत्ययापर्व स्येति ऋस्येति प्रत्ययपा
र्थः जरादिनिसमर्थविभक्तिः ॥ विलक्षणामिति ॥ अनुवर्तमानस्य लुक्संबद्धतया पुनरुपादानेन विलक्ष
णत्वस्य सूचनादनेन विहितस्य न लुगित्यर्थः ॥ पट्वेति परिमाणे संख्यापाः स्यन्ने न विहितस्य लुक् ने पित्त द्रस्य प

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिष्प्राणामित्सूत्रे न पुनः ह्रस्वस्य समासयस्य ग्रवणामित्यर्थः अनाहीयत्वादित्यर्ह मित्य स्याद्येतमधीव्ह्रस्व स्य पाठात्॥
तथापीति॥ यथा कथंचित् स्वाचित्तो मह्यामिति भावः तथापीति ग्र — ईर्ष्यर्थं त्॥ प्राक्तनेषु कौत्वादि
षु ग्रग्निमेषु वर्त्तयतीत्यादि षु च ह्रस्व भवतीत्यर्थः पतिमाराणिर्वित्ति तद् स्य परिमाणमिति सूत्रेणाविहितस्य
तुलुगभावस्यैवेत्यर्थः अर्हीयरवेति॥ तस्य बाध्यर्थेति लुगभावस्येव कैपरार्द्धपदृति॥ माष्या हाह रणासंसं
कोचे कर्वे इष्वकेषी केति सूत्र एव तदन्तविधिः स्यात् कृत्वान्मह्रतद्रू सत्र तस्मात् केवलपदाधिकारोऽलघज
इत्यत्र च आत्त्वं स्यादिति॥ तत्राप्युत्तरपदात्तिमपर्व पदस्य महता विशेषणात् तदन्तविधिर्वोध्यः परि
तु केवलपदाधिकारेण त्येन तदन्तात्त तदन्तविध्यभावादेवात्वाप्राप्तेः षष्ठी समासे परत्वव्यर्थं स्यादिति तिभा
व विशेषत्वादिति तेन तदन्तविधिर्नेति भावः॥ वार्त्तिकविरोधादिति॥ विशेषणत्वस्यैवन्यायप्यत्वात्॥ ननु स
मासस्य पादस्य लोप इत्यस्य लोपः तथाच पभ्दावृविधानसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्भ — विष्यतीत्याशङ्क्याह वेमत्से रामः
नि॥ पादस्यते रिति॥ णिजन्तपद्धातो रित्यर्थः प्रतनणिज निमित्तकिलोपस्यस्थानिवत्त्वात् पभ्दावप्राप्तिरिसपास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म॥ पादस्येति पादशब्दस्य पीपकरशब्देन सिद्धौ यावच्छब्दस्यादिवारणार्थं भिस्समस्यन्ते अभिहिति॥ परमात्तिमद्धा
निस्तत्रैशोघाद्रितिभावः मसमाक्षिप्त स्यन्ति॥ केचित्तु नियताक्षेपमाक्षिप्तस्यैशाच्छेलयेवपानाभावकं वृनो
रव्वेसादिसमासप्रसपविधाक्त्विन्नेनासापिनिषेधापत्तिश्चममजुसोत्रस्येवसह्सोद्धः॥ समुदायस्ये
ति॥ एजेनै ट्रस्वादिजिस त्रेउपछिन्नतस्यन्तरादीत्यर्थः हस्वाभ्याविशेषणानद्त्तशिरिसपास्त क्रस्यय
पघरिजसमुदायस्याक्षेपात्॥ वाचनिकत्वेपित्तसारेः प्रसपाजस्येवग्रहणात्। अतएव प्रत्ययसमानवि
भक्तिकस्येवन्तराशैत्य सोपस्थितिः॥ पेगो विभज्येति॥ अतएवप्रकसादिप्रसयेऽष्टु मितिनस्त्रिजम
॥ आयप्रत्ययग्रहणं किं स्त्रीरपती स्त्रीशब्दात्सोनिधिरस्तीसङ्कलापतोयस्येति लोपप्रसङ्गः प्रभमान्ना
सद्धत्वेपत्नेईशोलोपस्यासिद्धत्वाभावात्तपदसंस्कारेश्वनारिषास्व-एवंत्वस्याभाविनस्यानिवृत्तस्या
प्रभातेरितिकैपट ननुप्रसामस्याएकएवप्रत्ययोग्रहीष्यते सर्वंसंसेवप्रस्यग्रहणोपमर्थोलभ्यते॥ इत्यदी
घाश्चपताव्यपदान्तेतिनिषेधाद्धनमाप्निरिसम्ये॥ ननुपविभमिसत्वाषिपस्माघज्ञादिविधिरित्यर्थात्कपं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मत्वमाप्तिः सत्वंपस्मात्सकसपविधिस्तस्यपञ्चाद्वैमसभिसर्प्यः प्रसासस्सनाश्रयत्वेनेवृद्धापंम्तस्मृः केचित्तुरकोऽचीति
तुमोत्र प्राप्तिः प्राप्तिः शीपत्वेनविभक्तिस्वात् मत्वाद्वननलोपइस्पाद्रुः स्त्रस्पपपर्याय द्वक्के व्हेनगजार्पसत्रेत्र
त एवस्वात्तेन्त्दिस्सभद्दः कोशेद्दि प्राप्ति पदिकस्वरूपसैव्युत्साद्नेनदिशास्वरूपत्युत्साद्नमनुक्तमेवएते म
भतित्रस्तरास्सप्रकारार्पनामाक्षिसैतधुत्साद्नमप्युक्तमेसेके ॥ एतन्मते त्र्यासाद्धिष्यपित्तद्दाद्भिमपोग
वारणायानभिधामभिवक्षरणीकरणीयम् ॥ अत्र पञ्चमतमितिनन्वेवमपिरोः सपीसत्रसवन्त
इसपर्पोद्दर्वीरुः नहितत्रापिप्रत्स्यपः पञ्चम्यन्तासरत्वेनविशेष्यतइतिचेत्त्राऊः सपिपरसर्प्पीरचधाका
ऽः क्षायांपञ्चम्यन्तासारस्यमस्यपस्मात्राप्युपादानमस्तीति ॥ अपदानमस्तीति ॥ अपदाईमिति ॥ तेनपत्र
तेदंत्तविधेःमा प्रिसत्त्रे वत्तदादि विधिर्वाधुः तेनधातीसपत्र अद्दारी विभक्ताविति ऽ र्धः अरत्तवि
भक्तेरसंभवेनतदन्तविध्यपवादभूतस्य वार्त्तिकस्याप्रवृत्तेः अतश्चयेननाप्राप्तिन्यायाविषयत्वादपवाद
त्वमसंभवीसपिमोराइः वचमरएवमिद्दापीति ॥ पघम्यन्तिपरेरसर्पेपिमिदंतपापित्रजत्तरसर्प्याभावे उपघ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्मकमिदम्॥ विशेषणेऽधनेवेति॥ आदेश्चउपदेशेऽति सत्रं तु अक्षिमस्य प्रत्ययस्य विशेषणत्वादित्तं तज्ञकशब्दा
दापि सर्पः॥ स्यादित्तत्वर्णग्रहणे शब्दस्य रूपं विशेष्यमादीयते तस्तं विधिवत्तं दाहि विधि रपि सैमवेन वर्ण
ग्रहणाभावात्॥ वा तोपिमम्ग्रहणे नर्थकेप्रत्ययग्रहणे जतस्तिभाषापात्र भावमेव वउसा षयतुमेवेव
णग्रहणेनदत्तग्रहणा मितिवार्त्तिकवलेन शब्दस्वरूपं विशेष्यमादायतस्तं विधिः स्वीकारेपितस्रोहि वि
धीमानाभावात्॥ श्रिहति॥ वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानप्रवर्जतेन भसुधियोमिति निषेधाज्ञा
पकत्॥ वृद्धियस्याचामादिः॥ येउषेय मिति॥ आधुनिकमिसर्पः॥ रूढमात्रस्यातुन ग्रहणम्॥ एदु-मा वी
मिसस्यैवपर्यायते॥ घरीपदंजितुगद्दादिला त्साधुकाष्यणएवेति॥ मतिपदोक्तत्वात्॥ लोकिकेगो
त्रमिति॥ अपत्यमात्रमिसर्पः अन्यत्तु काष्यपसमात्र लौकिकं गोत्रकनिलुक्॥ अणिजो रित्यादिसूत्र
स्थगाष्यस्यरसाजरदमेवजातित्वमयोजक पिसाहः दत्तादस्रितिपाणिनिशब्दस्यपारिषिकगोत्रप्र
त्ययात्त्वाभावात्सा णिस्सर्पः गोत्राद्वति॥ वाशब्दोगोत्रोनन्तरपदस्याजिवातिकापेक्षयात द्वाकर्तव्यमिदेवेस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पि॰ गोत्रान्त्वाद्भिस्सगोत्रस्य पर्यातोत्तरपदादित्यर्थस्य याणो गोत्रान्त्वात्रायणोऽसमासे वृद्धत्वात्छः समेतेन पास मासे
वृद्धत्वाभावे पिञ्यर्थः अत्र गोत्रगोत्रशब्दे न गायस्त्रमात्रं गृह्यते अपत्याधिकारादन्यत्रादिति भावः नन्वेवं न पाणिनीय
र स्यत्र वृद्धत्वे छः असमस्तवद्भिस्सिनिर्देशेऽस्विजन्तत्वादित्यत्र सिद्धेस्सरिशाभिरः स्यात्सुमसम॥ इजश्चेत्सुत्रेगोत्रे इति वजे
ते परिभाषिकेन तस्मिन्गोत्रे गृह्यते अयं तु पूर्वनिविष्ठिनः एवं चारणुकेवलेभ्यः करणापादिभ्यश्छस्यपवादः वृद्धसंज्ञापानु
छः स्यात् इदानीं त्वसमस्तवद्भिस्सानिर्देशात् गाम्भ्रन्सयामसय विधौ न द्वन्द्वविध्यभावान्न स्यात्॥ एद्धृ भाभावा
मिति निर्देशान्निर्देशाद्दितिशिकाकुशिनालावायनिर्देशारतिव्याप्याजन्मतमाद्विधेयसंज्ञेनिविधेयायासंज्ञान्ते
वृद्धत्वाभावाद्भिस्सर्पि॰ मध्यस्विमक्कीनि॥ अन्नप्पापान्नादेशाद्दसेवाबस्तन॥ सोपनिरामस्त्वनन्मतेव्यवस्थितविभाषेय॰
साहते न्येसादिभृत्तेनेति व्यवस्थितविभाषवेदेतिभावः॥ हृद्बकस्त इति॥ वेशावरिमर्मनेपुगाहीकेषु देवदत्तोनामग्रा
मस्तत्र भवो देवदत्तः॥ क्षीरादढञ्॥ निरमाणिनामिस्येकजा॥ नन्तत्रकप्यमुपमानतानदेनिउऽनेनोपमानयस्तोजिभाष्यो
क्तः क्रियायाः साध्यत्वेना निष्पन्नत्वादिदन्तस्थितिपरामर्शेन संभवति निजोपमानीयमेपभावः परिपूर्णनिचन्द्रनस्योपमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दकौस्तुभनवमाह्निकव्याख्यानं कृष्णमिश्रकृतमेतत्

नं० ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३३
33

नंभवतिकिंपाचत्वार्थ्यंपरिरैविज्ञिव्याख्यातंकैपदेतत्त्रोपमेयस्गुरुणांकिंसंज्ञत्रिपदधीतद्रूपाद्दैक्रिपायारूपमेय
त्वदर्शीनातइतिनेत्ससंपद्योऽयो।नोनियतत्वात्नेएवंभ्रातृव्यस्सदापिवंमाधुनयोरेवरेषमानोपमेयभावः॥आमु
पणमेशिति॥ठरीच्यन्नामाद्यवन्बोत्तोदात्तोऽस्त्रिसत्रंबाधित्वावार्हीकन्नामेभ्यश्चेतिरुजठोभवतःशाकलिकीरा
कलिकाइतिनद्वतेः अयोध्यादक्षिणेकोणेदआगपुत्रिसंमिते॥ग्रामोस्तिलक्ष्मणपुरवसस्तत्राकरोरिमाम॥ ॥
इतिश्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकजन्महरस्वाचार्यकृतेस्तमिन्द्रवृन्तेकौस्तभव्याख्यानेभावप्रदीपेनवमआह्निकम॥सं
पूर्णम्॥शुभमस्तु॥ ॥लिखितमिदंपुस्तकंहरिरामेण॥८७०॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥
अक्षर ग्रंथसंख्यासर्व ५७००

राम०
३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२१

सर्पेत्तद्यवमट्टरसादावकाशेदेंग्रहणवत्त॥ सामान्यापेक्षं इति। ननु विकरणा निर्देशोऽङ्गानिमात्रमिदृत्यसैइतिभावः
॥नाज्ञ इति॥ यङ्लुक स्त्वेतम्नाच्यमामारापाटनभिधानमितिनतत्रभेदः॥ साधारणीज्जितिरिति॥ ऋूदेकेयटानुरो
धेन॥ परेनुताट्टगजातौमानाभावः॥ नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तिश्च॥ किंचैवं सतिवर्णोकदेशानामपितज्जातिमत्वे
नग्रहणापक्षस्येवसिद्धापत्तिः अनकैयटोपिरघाभ्यामिस्त्रावयवेनरलादिजातिसमावेदक्ष्यतीसाहः॥ ऋकारस्यैव
यवटु इति॥ ऋकारस्यैवस्यानिर्वेलेतुसंपूर्णस्यतावादेशः स्यात्॥ छन्दस्यद्वग्रहादिति॥ ऋकाराद्वग्रहास्सर्वेपदा
दुत्तरस्यनस्यणत्वमितिसूत्रार्थः॥ अनुपदेशादिति॥ अक्षरसमाम्नायइतिशेषः॥ शिष्टसमाचारात्॥ शिष्टव्यवहा
त५ रात्॥ स्फोटमितिवायुनिघ्नलादिनाचैटमित्युक्तिः एवंचसाक्षाद्दृढजातिमतोऽभावात्कुतोरोलइत्यस्यैवव्येयथ्यापाप
त्तिरतः सामर्थ्यादेकदेशावभासिनः स्फोटस्यग्रहणे सकारावभासः स्फोटइत्यर्थः॥ एवंचलृपधात्वपिरेफावभासस्त्वा
भवतिलकारः आकारादौतुह्रस्वावभासाभावान्नतत्प्रयुक्तमितिभावः॥ हशिचेत्युक्तमिति॥ अयंसिद्धान्तरीत्यानिर्देशः॥
र२ रटतीनीत्यत्रहशिचेतिनिर्देशः हरयवदिति॥ अस्मिन्नासेदुरयणादैशादौयणासंख्यंकथंनिर्वाह्यमितिचेन्नतन्मतेत्वित्तसंज्ञा
श्रयणोभावात्॥ अदभ्युपधादिति॥ अवतिलुमपञ्चमीकम्॥ तृतीयचतुर्थीभ्यामिति॥ नचानुत्वाध्जस्यकथंग्रा

र्थ१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री कौ-टी
३५

हृकत्वमिति वाच्यं तत्पाससिद्धेरित्यादीनामपि चरितार्थतापत्तेः ॥ यद्यपि प्रमाणानां तत्वानुरोधित्वात् पापस्य वर्तित्वात्रयसंख्यमिति तदाशयः
॥ न तु हिति ॥ ननु एक कर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसंभवादस्तु तत्र बाधः ॥ प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यबोधितयोर्मि
तकार्यभावः ॥ किं न स्यादत आह अपवादेति ॥ उभयं निमित्तकार्यिलोभयं ॥ बाध्यत इति ॥ विशेषशास्त्रे निधानेसामान्यशास्त्रस्य न
प्रवृत्तिरित्यपरत्वमिति भावः ॥ विशेषतः प्रयुक्तेनेति ॥ शीघ्रोपस्थितिकोपि शेषविधिर्विलम्बोपस्थितिकं सामान्यं बाधत इति भा
वः ॥ अतोपवादेति ॥ परे तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेनापि सामान्यविषयानाकान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एवात्र स्थितिबद्धि
त्वविधौ न तत्र द्वयोर्निमित्तत्वं हि सामान्यपर्यवप्रयुक्तकार्यित्वाना कांक्षेः क्वचिदपि नास्ति सर्वत्र तथा ॥ परत्वात् चीसप्रा
प्ते रतोप्युक्त एव का र्यबाधः इकोयणचीसादेशो नु नास्ति तत्सामान्यप्राप्तिः ॥ प्रवर्पदस्सात् सामान्यप्राप्तं निमित्तत्वाभावेन कर्यत्वस
चारिता र्थ्यास्यापि ॥ यत्तु तक्रकौण्डिन्यायस्य विधेयविषयत्वात्तत्रप्राप्तिरिति ॥ तत्र ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्युक्ते
पि समनुवादे पि तक्रप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ जातिपक्ष इति ॥ वस्तुतो व्यक्तिपक्षे पि तत्सामान्यकोचारितार्थत्वाभावे न प्रवर्तते इति
वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ परे तु स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्याभ्युपगमे तत्र स्थान इत्यत्र समासान्तर्णीतपुनामिकेनान्वयसंभवादिति भिये
र्णेन सवर्णत्वाभावात्तत्र हस्वादुः ॥ तस्य संबद्धेति ॥ अनुनासिकमित्यर्थः ॥ इधिसे चाविति ॥ इधि सिच्च तदन्तेति विग्रहे समुच्चयः प्राक् समासे सा

राम: ३
३५

कोभवतीत्यर्थे न वा रत्तोयमम अत एव मह् ... अनपलोभयान्तरतमस्तकार लं
वेदि ना नना सिर

५६२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्पृशोऽपीति षत्वनिषेधानापत्तिः ॥ धनक्रीतेति ॥ क्रित्वालक्षणः पूर्वादिति ङीषत्र प्राप्तः ॥ अनिसत्तायाइति ॥ कर्तृकरणे
कृतेतिबहुलग्रहणान्नलुग्भावात् ॥ न सिद्ध्येदिति ॥ किं तु उविक्रियपनीति स्यात् ॥ अनिसत्तात्तापनादिति ॥ कृतणत्वस
ह्वित्वेन प्राणिगणायेति सिद्धं किमु भावि ति वचनेनेति भावः ॥ ओ जिहीडि इति ॥ ऊढि माख्यादिति विग्रहस्तुल्वादीनामसि
द्धाविति शब्दस्य द्वित्वमं दुर्लभमिति ॥ फलां जगाऊरी स्यस्पतुन प्राप्तिः पूर्वं हलादिः शेषकृतेऽन्यापरत्वाभावात् ॥ अकु
लावषयेति ॥ अपदान्तविषये चेत्स्योपलक्षणमिदम् एवं च ॥ ह्रिपि संयोगान्तलोपेऽत्र अभ्युदितीर्पि वपक्षे या
ने फलभेदः ॥ हलसामानन्तर्यमिति ॥ तेनाप्यासिद्धुलादु ज्विजिषतीत्यत्र दकारस्य नन्द्रा इति द्वित्वनिषेधः । यदकारोऽप्यद्रे
श्रूयते ॥ नियोजनात्तज्ज्ञरेवेना नरतमोऽपि वकारोऽभवतीत्याख्यानेतु न कश्चिद्दोषः ॥ समुद्रकं इति ॥ मूषणादिधारणा
र्थकात् करविरतः पात्रविशेषः ॥ सुन्दिस्मरति ॥ नुमग्रहणान्नियमार्थमिति भाष्यप्रामाण्यात् स्यानभिधानमित्युच्यते पु लि
ति ॥ पत्वत्रसंपुकानामिति प्रवर्तनं पतितत्वं स्यसमः सुटी स्यादिति सत्त्रीमात्रविषयत्वात् ॥ ननु माम्प्रद्रुलसंज्ञाजस्य कृनेस
योगसंज्ञाभविष्यतीत्यत आह जश्त्वस्यासिद्धमिति ॥ सुतोनस्यादिति ॥ रोपधत्वेनैतत्स्यपाजनम् ॥ निष्कृतमिति ॥ वि
सर्गस्याल्लेऽपधासंज्ञेतिभावः ॥ इदुदुपधस्याचिकरति ॥ एवं च मकारादिनिरूपितमुपधात्वमिति भावः ॥ गः कर इति ॥ विस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उ॰ पो॰ टी॰ ३५

ग्दिर्घ्याश्चेदुच्चारणस्याशक्यत्वात्मात्रिमात्रेणैतत्प्रयोजनाभिधानम्॥ लाघात्ताप्रयत्नीति॥ यद्यपीमोन्तापयितारणकारणेन च स्थितार्थस्तथापि
णाकारानुबन्धनत्स्प्रम्यवच्छारेणावबोधिताभवतीत्यर्थः॥ तापकादीति॥ अन्यथा आरस्तु स्तेरनुरिसाद्यावदुक्लादेवगुणासिद्धौ तैर्थेयर्थ्यमि
तिभावः॥ सवर्णद्वयमिति॥ अकूल इत्यत्रविशिष्यमसाहायग्रहणेस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ अप्रसयरसनुद्दन्तेरिति॥ तसवर्ण
सयसंज्ञकभिन्नः॥ नियपात्रुनएकार्थेलन्ताश्वहरइतितुनसूत्रितेऽपिर्हरिरिस्यत्ररवखसानयोरिजि विसर्गश्छित्तेवाशरीसितत्सव
सापत्तेः॥ एखाभावमिति॥ सिद्धान्तेतु निरवकाशत्वादेरवोपवादः। विकल्पिकइति। एरस्यइकारान्तादिष्यो घत्रिसादिवचन
द्वयमामारपात्त्अकारान्तेयुनुप्रसयान्तराभावात्॥ निसघ्निति भावः सामान्यलक्षणेन अत्वेचइत्यनेन॥ स्वरूपेणेति॥
इणाइ जिवाच्येख्यारिति वचनात् हिरामसर्पिहारः सर्वत्रपरेणेतिभावः॥ परेघ्राघांङ्कयोरिति॥ परेर्वासः स्याद्धशब्देत्यत्र इत्याख्येचप
रेअत्रघग्रहणेनरसमपोर्नग्रहणाम अङ्कशब्दसाहचर्यास्प्रकृतिर्नोभ्यर्हितत यादीर्धीविवेगामितित्वसूर्वनिपातेकृतेयोप
रनिपातकरणान्नमसपग्रहणमिति सिंसमेन हिसादुः॥ आवर्त्यमसिद्धिरिति॥ पराविकल्पेसत्तलाभावादिवाप्राप्नोतिति
र्यमिति॥ उपधायां चैनैदर्थमित्यर्थः॥ तेनकृतेपिपरत्वेमाग्रहणमिसादीनतस्प्रवृत्तिः॥ [illegible] अनुडुवाच्यइतिदकोधी
सञ्ज्ञग्रहणेनपुरणामिसत्रनुड्यमन्यथाकृतेऋकृतेयनुडिप्राप्सानिस्पत्तामुमेवस्यादिसाकाङ्क्षयोक्तपूर्वविप्रतिषेधेननुट्वाच्यइतिदि

५२ ३२ रा॰ म॰ ३५

२१ किंविवृपोदृति॰ परे नुड्दी

५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सादेरनुकरणोपक्रनिवदनुकरणा मित्यस्यभावेष्ययङीसाहावि सामावाप्येमिहा पिनष्टावश्यक मिस्याङुं कृ तितिनि॥

मित्स्वरेणार्सान्तःकृजमिति॥शेषमि घात्तेनानुदात्तः॥पृकृतमिति॥अविशेषादिति॥उभयोरपदत्वेन विंगमनाविर

हः॥द्वितेनारम्भ स्वामयर्थ्यादि ति॥पृषपिस्यनुभव इत्यादौत दुदाहरणो लोपेअभ्यासे पि द्विर्वचन मारभ्यतेतत्पापिक्तेहि

त्वे पश्चाल्लोपेपि द्विर्वचनेव्यर्थ्यमित्यासेपः संगच्छत्त इति॥गुणाभेदकत्वेलाघुसात्तमि पानमनियामकमेवस्यात्॥ अत

एवभेद कत्वादेव॥ प्रत्नमिति॥दाजः को अचउपसर्गात्तइ साकारस्यत्तकारः॥तोरीति॥बहिरङ्गत्वेनपणोसिद्धत्वेपियप्या

हृत्वापक्षेयन्य्रन्थ्यः परान्तस्येतीति॥पदस्ये त्यधिकारात्॥ अजर्घा इति॥गर्भधेइं सुकचभ्या सस्येन्दुकिन्कुगेसडिःह्रिपित्राव

लुङ्किगुंपरत्वा मिलोपभषभावजश्त्वहल्वरलोपदीर्घः॥लपरत्वाफलमिति॥ केचित्तुअकारांशेस्हलरूपेणारिरीतिमनुस्य

फलाविन तत्मारूवर्णात् लकारे पराघ दित्तप्रयोगाणामन भिधानमित्यपरे॥प्रसारणस्यभाष्यकारैरकल्पित त्वात्नेदं

प्रयोजनमि ति तुच्छम॥अतोल्ल्रात्तसेतिलकारेणाक्षा चिकनापन्नाफनाच्च॥आरेणान्नरेति॥अतऋृह्लानोरितसारीत्यर्थः॥ हि

निगुणस्यबहिरङ्गासिद्धत्वान्नरेफस्य दीर्घप्राप्तिरित्यर्थः॥वृत्वा देति॥ओंप्यातत्रापि वर्णुशब्दःसाक्ष॥गोश्के ति॥अत्र विसर्गा सिध्य्वा

रेफस्यह्रस्वमसहः॥ह्रस्वाडुपानत्उपान ल्काअत्रनन्द्मेध्यउस्याक्षा सिद्धत्वाङ्कारस्यह्रसंप्रसहः॥नमुनेइतियोगविभागात्त्रासि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा. कौ. टी.
३६
36

उक्तं नेति कैयटः॥ गोकानौकारस्य न पौरेव भाष्ये उपन्यासान्नभिधानमिति । परे॥ अबाधयित्वेति॥ विरोधाभावात्स्वस्वेति परिभाषाप्रवृत्तम
र्तीते एवंवक्त्रग्रूपस्यागरस्पर्थः॥ तथा चाराग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वं राविति भावः॥ सामर्थ्यादिति॥ कर्त्तव्यमित्याद्येपरत्वार्थम । ए
ग्रहणेति॥ वृक्षविति॥ कथं तर्हि भाष्यकृतोक्तं न ह्यिपरान्ता: परे णः संतीति चेत्सत्से ग्रवरवानुनासिकस्य व्याख्यास्य मानत्व
मा कार्ययोगपाः पदान्तप्हलो नसंतीति भाष्यतात्पर्यात्॥ एतेनकमति । सा हीनामनभिधानमित्यपास्तम्॥ परे तु एतद्भाष्य
यन्ध्यस्य पूर्वपक्षपरतया पीतरपरतया व्याख्यानमयुक्तमप एवं च वृक्षवदसापद्यमाध्यायस्य भाष्यमेकदेशमुक्तिरित्याहु॥
एकदेशविकृतेति॥ ननु रागोपरनस्य लसकृत्तिभूतस्य प्रातिपदिकस्य टिलोपो विधीयते तथा च वृक्षवृश्चरतिमसमुदाय
एवस्यानिनव्यूच्चमात्रमिति से टकेदेशविकृतन्यायास्य भवः किंचैवं वृश्चेरवस्यानिलिप्रकृत्ये काजिति टिलोपानापत्तिः॥ न
चवृश्चान्तस्य पदस्य सर्प्यादिकदेशविकृतन्यायः सुलभ इति वाच्यम॥ स्कोरिस्य तोनुवृत्त स्यान्त्यैर्मु निर्वैयधिकरण्येनेच्छा
स्या भावादिति चेदेवं तर्हि चिपिसंप्रसारणप्रसंगः इतिकियचीयपूर्वं प्रस्य सिवासंगतिःवकारेवृश्चतिलाभावात्॥ किंनात्रप्रसमि
त्वाविरुद्धव्वेकदेशविकृतन्यायमपि श्रन्यथात्पुनेहितं तच्छुन्यमिसत्त्रे कदेशविकृतन्यायेनानंत्तलापेचा भावकर्मणो टिलोपेचप्रकृति
भावो सिद्धे चकारेण तद्विधानस्यैवैयर्थ्यापत्तेः लोपाभ्यो पित्वस्य ति॥ ननु पूर्वमनारङ्लाद्विलोपकथमस्य संप्रसङ्ग्रेवरएन्तकलोपादिति

इत्यस्य परंते
४

पाप०
३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वितीयाह्निक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दकौ-सी- ३७ 37

तुभाष्येनासैवं अत एव करणमरिभाष्ये सूत्रेऽनिसिपकिअन्तरङ्गः तादृग्धीर्घ्याँ हिपित्रह्योपध्योर्वसुरिसादौ ह्रस्वो न प्राप्नोतीत्य
भिप्रेस ह्रस्वपलोपो च व क्त्वाविति वार्तिककारः पूर्वपूर्वलोपेयलोपोपि वक्तव्य इति तत्त्वं धीर इति चेत्सर्वलोपोरिति सत्रेऽका वुप
संख्यानमिति वार्तिककृतैव वक्ष्यते ॥ न पदान्ताद्दलोपा इति ॥ पदान्तानामेवावसानेनुनासिको विधीयत इत्यभिप्रायेणे
इं न नु जन्त्र पदाधिकारोस्ति ॥ यत्तु वृक्षवृभ्यामित्यत्र तुढाभावाभ्यामित्रीरं नभिधानमिति तत्र अनुवृत्तिपक्षस्यैव स्वत्वात् ॥
त्र न्यहणे प्लुति । अ साहारग्राहकेषुपवित्रानामनुबन्धानामसंस सात्रस्य ग्रहणाकुर्नोनिसर्पः ॥ औत्सर्गिकत्वादि
ति ॥ अपि शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति भाष्ये उपसर्जनस्यापि परामर्शनात् ॥ इति केचित् ॥ वस्तुतस्तु केषां शब्दा
नामिति भाष्ये शब्दानामिति स्वशब्देनोपादानाद्गुणीभूतस्यापि परामर्शे बाधकाभावः बुद्धौ सन्निहितत्वात् यथा राजपुरुषो
यं कस्य राज्ञः पुरुष इतीति ॥ वलवानेवेति ॥ स्वार्थिकोपि तरबस्तीति घसंज्ञा सत्रेव वक्ष्यते ॥ मयपारलादिति ॥ किंच सौत्रे सादौ रपत्व
दोषिस्सप्रसक्तौ अन्तरोरसत्वात्सिद्धस्सनिर्विषयतैव स्यात्केत्रिसादौ हीर्घश्चेत्सिद्धः स्यात् ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभव्याख्या व्या
ने भावप्रदीपे द्वितीयमाह्निकं समशुभं ॥१०४५॥ राम ॥ ॥राम॥ ॥राम॥ ॥रमापती॥ ॥राम॥

राम० ३७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विभक्त्यर्थ इति ॥ केचित्तु क्विबन्ते स्मद्युष्मदर्थे विभक्तिप्रयोगेऽपि न संख्यान्तर्भावरो कार्थीभावः ॥ वृत्तावभेदैकत्वसंख्या
स्वीकारे गणपूर्वीजरपदार्थ इवान्यपदार्थेऽपि संख्याविरहस्यैव न्याय्यत्वात् पद्यपि न केवलैकस्यापीति निषिद्धत्वात्प्र
ऽु विश्मापमाहैसादिव लेवलस्यापि साधुत्वापत्तिरित्यपि रोधः संभवति तथापि स्वार्थे पोम च सैवेत्यग्रे वक्ष्यते
॥ प्रथमनिर्दिष्टस्येति ॥ प्रथमस्य च सूत्रगतं समकालस्य जनेन विद्यागतं तस्यानियतत्वात् एवं च तद्दिनेन प्रथमान्तानां प्रथम
शेऽहति ॥ भञ्ज स्वेकेति ॥ तथाहि समर्थानां प्रथमादि सूत्र प्राप्यस्य विग्रहगतमेव ग्रहीष्यति विग्रहश्च द्राग स्या
पर्पत्स्विवृक रिप्यते न लभ्या दृशः येन क्रमेणार्थबोधः तेनैव क्रमेण शब्दप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् एवं च तत्र स्येति म
नुसूत्रेऽपि त्र्यस्येति षष्ठ्यन्तान्तादिति प्रथमान्तार्थे मनु विसर्प्यः शेषो बहुव्रीहिरित्यत्र समानाधिकरणानोद्धृती
यार्थे बहुव्रीहिरिसपी स्त्राज्ञोदकमिसासर्वपिप्राप्त स्यञ्ज्ञकस्य कर्मइस्यारिरेव विग्रह इति पदविधिमित्रेष्वपी
ति ॥ पदविधिरित्यस्य व्याख्यापदत्वसेपादको विधिरित्यर्थो लक्षकरणयोस्तत्ती येल्याशीनाम पिग्रसामर्थ्ये चेत्तर
निरपेक्षत्वेनेतरनिरपेक्षे बहुव्रीहिमिपर्वेत्वयागसिद्धिरिति तत्राशयः ॥ विपरीतमेवेति ॥ आवृत्तेर्भाष्यानुक्त
त्वादिति भावः विशेषणस्याप्रयोगव्यवच्छेदफलकत्वेनार्थादेवितरानेरपेक्ष्यलाभाच्च ॥ पर्यनुयोगमन्त्रे ॥ उभ्यन्तेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रा॰ कौ॰ री
४०
50

आरोपितावयवगतसंख्यस्य तत्पुरुषः ॥ अतद्गुणेति ॥ तेन समस्तवेष्यतेरप्यस्य सत्त्वाद्भावः सिध्यतीति ननु आत्मनेपदेष्वनत
इत्येवं अभावः सिद्ध इति चेदेवं तर्हि अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं फलम् ॥ एवं तु बोध्यम् ॥ सर्वेत्यादेः सर्वशब्द घ्नन्ति
समुदायस्यादिर्भवति न तु विभ्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसंभवस्तेवनाप्यिजन्तक्षिप्तासादायस्त्र तु इति शब्दसामर्थ्या
त्पूर्वसमीपवाची आदिशब्दः तस्मात्समीपार्थ एव सर्वेषामिति निर्देशाप्यपास इति ॥ समग्रहणार्थं इति ॥ क्त कराव शाक
लेति गणपाठे भट्ट घ्वाकतशाकलकरावेति पठ्यते न कतस्यन्तः क एव सा इत्यदिसंप्र यंत्र शाकलग्रहणं सिध्यतीति भा
वः ॥ स्वरभिन्नानामिति स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणामपि स्यो नत्र स्तत्रेणाख्या विधिः स शिष्यत इत्यर्थः तत्पुरुषत्वे रात्रो
दात्तः बहुव्रीहिस्वरस्तु पूर्वपदरूपेति अयं चोत्तरः ॥ तत्पुरुषेति ॥ सर्वेषु आसाव्यादि इत्येति कर्मधारयेत्यर्थः ॥ अत्र समा
सादिशब्दप्रयोगः सारूप्यसंपादनमात्रार्थः ॥ अलर्थमेवेति ॥ सर्वार्थत्वं स्वविषयापेक्षयापाद्यायोगोत्वादेः स्वविषयापेक्षयास
र्वगतत्वं लोकप्रसिद्ध प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयीभूतायामव्यक्तोपस्था एव हि स्वविषये नन्वेवं सहादिकार्यगोरोपि स्यादत आ
ह तथाभूतानामिति ॥ विशेषविवस्थितानामित्यस्यार्थ आह हरगांसंज्ञाभूतानामिति ॥ तत्र संज्ञानामिकत्वे प्रयोजनं विवे
शितावह्नि शेषिविवस्थानमपुपसर्जनमपि पदार्थान्तरसंसर्गायोर्वृत्तित्वात्प्राधान्येर सर्वेषामुपस्थापकं तामपदस्था

राम॰
४०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रस्येनत्तथैवलाभास्स्याऽ॥ प्रत्युतस्तुजदन्त्तामपिसर्वार्थवार्प्ये तावच्छब्देविशेषगामतिसर्वादीनांवपवस्य सर्वार्थत्वंसम्भवे
पिसमुदायस्यनगस्तीतिविलं॥ सन्नानामिति॥ ननुपाणिनिनापूर्वादिष्वेषसंज्ञाप्रतिषेधऽक्तोभ्नसर्वादिष्वपिसत्रकिंवी
जमितिचेत्तत्त्रमञ्चत्तरा-करवदस्यत्रवस्था रूपनिमित्तस्यतत्लोपिसंभावनास्तीसर्वादिलमेवनास्तीति॥ नन्वेव
किंसत्त्वयेजिचैवनसर्वनाम्नः स्मैरसाहान्वर्यसर्वनामशब्देनकृत्स्नसकलासदावजिप्रसङ्गात्तगणपाठस्युसाद्दाहीना
मद्रसाहावुपसर्जनव्याटन्तार्थएवस्यात्स्त्रात्स्त्रातएवोक्तंभाष्येउभयमनेनक्रियतेपाठश्चैवविशेष्यते
सत्राचक्रियतइति॥ पाठस्सर्वादावसरति॥ सर्वादिगणपाठादिस्सर्वपः॥ पठितानामिति॥ नन्वेवमसुक
इतिप्रयोगाप्राप्नेऽमुकइतित्वस्यटसपर्यायोऽप्युसत्रइतिवदतोमतेऽमुकापरस्याटस्याप्यापत्तिः अनभिधानात्का
रणात्स्यनिर्म्हलखादिजिचेदेवंतर्हिश्रोतमप्रतिषेधः स्याकफस्यविसत्रव्यवस्थितविभाषात्रापरणादस्युअमुकेत्येतिभाष्यप्र
योगोऽप्यन्नमानम्॥ प्रयोजनमिति॥ येनविधिरितिसूत्रस्यफलमितिस्पर्धः एतद्वक्ताञ्शाव्दस्वरूपमेवात्राविशेष्यमितिभा
वः॥ अनितिपितइति॥ व्याख्यानाद्धोजनमनिमित्तः तयः श्रुतादिजिमिञ्च्चतत्रैकदेशावृत्साद्धास्तरणाशाब्दरूपा
रोपितः प्रयोगइरस्पर्धः॥ सार्थकमिति॥ अत्रन्यपोपसर्जनेनसदाघसाभावाद्धलध्याहिलोपेनैवसिद्धौकिंतेनेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भायः ॥ भाष्यविरोध इति ॥ तस्माद्याप्यमेक्तिरन्तविधिग्रहणाभावादुल्लिखादिलोपेनैव सिद्धे किं तेन ॥ नास्ती सुक्तौ नुपरमस
र्वसर्वत्र इस्य व्याप्ताप्ति ॥ नह्यत्र विहितविशेषणतयार्थः सुकार इति भावः ॥ अत एवाप रित्ता घारिति ॥ एतल्लक्ष्करणे
क्षे षुपट्भ्यो लुगित्यादौ तु विहितविशेषणत्वे बाधकाभावः ॥ परे तु सर्वत्र कारक विशेषणार्थं षड्दस्य षष्ठी
ति भाष्याशय कल्पने श्रद्वुः स्येस्य नेनभिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यस्यैवासंगतेरेकदेशयुक्तिरिपमित्याहुः ॥ स्वमवा
वधेयं सर्वनाम्नः स्मैरस्य विहितविशेषणत्वं नास्त्यपणीयउपसर्जनावयवस्यापि सर्वनाम्नस्ताभावात् ॥ ननु परी
यमिति ॥ अलपर्यन्तवैनरपद्विभागसत्त्वात् ॥ नन्वन्तर्पदे संज्ञोपसर्जनग्रहणे बाधइति वार्त्तिकस्य कथमुत्थानमि
ति चेत्सर्वथंतरादाविव प्राक्पूर्वदिपिषुसन्ति संभवतीत्यार्तिकजासस्यात् ॥ ननु शब्दानोनिसलक्षणं प्रमाणमायाघ
तइतिचेन्न सगणलात्रगलाभ्वदादान्न नादपस्त्र संज्ञायोगाहारमपपोकुमुचिताइतितास्यर्यात् ॥ स्यादेतत्संस
ज्ञाशब्दो हि विधः कर्मसाधनोभावसाधनश्च संज्ञायतइति संज्ञा संज्ञानं संज्ञेति तत्राये संज्ञायां विषयमज्ञायामिस्य
र्थः स एव चात्राप्यपितुपुत्र्याः संज्ञायामित्यस्य संज्ञायाविधेपायामितिनार्थः किंतु लक्षणतलार्थविशिष्टनचे संज्ञानम
त इत्यर्थस्यसंज्ञोसंज्ञायामित्यत्र भाष्येस्पष्टत्वात्तत्र हि भार्यायेत्यत्र संज्ञायामनइति कथमन्तायपद्रुक्सनहि मसेसिमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृशीसंज्ञास्तीतिसमासेहित्तेतथाचात्रापिकर्थं।।त्वमाप्तिः नहिसमासेवासंज्ञास्तीतिचेदत्रकेचित्।। आखुनिक
विनियोगस्थलेशास्त्रानुगता एव विनियामकव्याकरणादिसंज्ञास्थलेतुपृथग्विनियुक्तानामेवसाधुत्वमत
एव रघुनाथशब्दे।।तत्राभावः गत्वं तीयलोपाभावश्चेत्साधुः व स्तुतस्त्वत्समदादीनोलक्ष्य लोकचक्षुष्कत्वौदुक्त
यो रव्योन मपुत्रमेकश्चात एवभाष्येपिभावरसनुवर्सीमार्थोशब्देकचद्वारिजः।। निपातनादिति निपातनमन्यथा
त्वारणं तच्चनिषेधादित्वद्धाधकमेवेतिस्पष्टंभाष्ये।। बाधकान्येवेति।। एवं चसमातस्त्रादृस्यापिबाधइतिभावः
।।गोत्रादीनीति।। तिङः परेषांगोत्रादीनामनुदात्तोभवतीतिसूत्रार्थः।। तिङोगोत्रादीनीति।। तिङः त्वासरा
णि गोत्रादीन्युक्तयोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्तीत्यर्थः।। चनेति।। चनः चित्त इवप्रत्यये विपरिभुत्रगतेउत्तरे ति
ङ नानुदात्तमवतिदेवदत्तः पचतिचनदेवदत्तः पचतिगोत्रमित्यादि।। कुत्सने चेति।। कुत्सनेच सुबन्तेगोत्रा
दिवर्जितेपरतः तिङ् नुदात्तोभवतिपचतिएवं।। अगोत्रादाविति किं पचतिगोत्रम्।। भोजनाद्यर्थे गोत्रंप्रमा
पयतीत्यर्थः।। विशिष्टार्थेप्रमापे वेति।। तेनेदं न सममेत्य खनतिगोत्रकूपमिति कुत्सनेचेति सूत्रेतु वृत्तौऽफलेवि
तम्।। पाटस्यामपर्यादिति।। नचसहाहिकार्यवारणानपाटस्वरितार्थंरतिवाच्यंएवमपिसर्वादिपाठस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰चे॰गी॰
४२
42

पत्वात्॥ गणशुद्धिस्त्वापि कीर्तिस्त्वर्थ्यं संज्ञावलात्सर्वार्थवाचकानि सर्वनामसंज्ञकानीत्यर्थकल्पिते तेनत्वनुगुणानयाग
णपाठोपि सर्वार्थवाचकानामिवकस्यांजेजेनसहादिकार्यपि न दोष इति भावः एतत्कल्पनायाः क्लिष्टत्वात्पाठमि
शेषणपक्षो न्याय्यात् प्रतिपत्तिलाघवायाह अर्थ्यवेति॥ नन्वेकस्यैवोद्देश्यत्वे विधेयत्वे च सति सह विपक्षाभावेक
पमेकशेष इत्यत आह सविवक्षांविनाशीतिवाचनिकत्वस्फुरपनिराकृतिपक्षे इति लोकार्थत्वे निराकृतेश्वा
त्वार्थमेव सत्सह विवक्षाभावेपि प्रवर्तत इति भावः॥ अथ हूयवोधिष्ठपारकस्य सकृदुच्चारणमेव हि तन्त्रम्।
प्रसारव्यानेरिति। न चैकशेषप्रसारव्यानेस्तारस्वतोमेघोभवतस्तत्र स्त्रीत्वस्य स्पष्टमनुष्ठानेन स्यात्समसं अप्रथा
नत्वादेव प्रथमं स्त्रीत्वदेवस्योपस्थितेः॥ गौणमुख्येति॥ प्रसिद्धप्रसिद्धिमात्रेण गौणमुख्यन्यायः एतन्न्यायस्य
परकार्यविषयत्वे रूपवान्तिके मानमिसाहुः अतएवपि व्यक्तन्यायोपि न प्रवर्तते॥ एकसंज्ञाधिकार इति॥
आकडारसूत्रे समासकृतद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गाजातिरिति यदित्वा एकद्रव्योपनिवेशनी संज्ञेति भा
ष्यपाठादिति भावः एकद्रव्योपनिवेशनीति लोकिसंज्ञालक्षणं तेन सर्वनामादिसंज्ञासमनाव्याप्तिः॥ संज्ञासंज्ञे
यति॥ विसमेतत्सर्वनामसंज्ञयावाधपि स्पष्टादित्वइत्यादिलवयोर्विधानापत्तेः॥ प्रकारेणेति॥ परिभाषारूपत्वेने

राम॰
४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्थः॥ उपसर्जने हीवादि वारणं तु स्त्रियामित्यस्य गत्यमात्रविशेषणात् क्लेशसुकरमिति भावः॥ अकारान्त स्वरहेनेति॥ अ
दन्ति तु प्रपञ्चमीकमिति भावः॥ नटिकसाध्यत्वादिति स्नैभाव वारणं मन्यपि संज्ञा विना क्षेम वृत्तीत्यर्थः॥ कौ मध्यका
रपसिद्धये इति॥ स्त्रीप्रत्यये पुत्र इत्त्वविधित्वापनहूरित्यर्थः॥ कटूरूहृतो इति॥ पञ्चपिकुंभपसार्थ एव कारकं ज
पाञ्शाद्ये आरोपितेकारकत्वं मलक्षेणोपदेशमित्याहोके हूहृणपरिभाषयाप्राप्तिपदि फ वापादनेतु चित्समेयविभ
क्त्वन्तस्याकारकत्वात्॥ वाचनिकं चेति॥ कैयटस्तु पस्मात्स्मात्स्पविधिरित्यत्र प्रत्ययग्रहणमारोपस्मात्तस्य विहितस्य
दादिर्गत्वन्तरमिति भाष्यप्रतीकमुपादाय अस्त्रियमिति संतु वर्जत प्रधानाप्रधानाप्रधानन्यायेन स्त्रीप्रत्ययदादि नि य
मोने स्तुरूक परिभाषा पाम पिसाधितवान्॥ एतेन प्रत्ययग्रहणोत्तदादीसु पति ष्ठत इति परिभाषार्थं व्याचक्षाणाः
परास्ताः तथा हि उपस्यापकत्वे सविधिसत्रेष्वेवोपस्थितिः स्यात् न च तत्र आयाहीनामुपसर्जनानुपसर्जन विभा
गोस्ति किं तु अजिरवदृ्रादिषु। कैपरस्त न्यो ति॥ नहि राज्ञो लिकारेण नलकारस्यापीत्संज्ञा तापनारूपो साम्यपो नास्तीति भा
ष्य तुष्ण होपञ्चवराः र्थस्तु लकारेण न भवति विभेदसादोसात्वा हृत्तं यत्रिमामाद्र्हूल आदि सन्ते हृहूयहृणं ज्ञापकात्
श्रवणात्तु अपक्त लाभावाल्लिंत स्थितम्॥ मिर्वो हृपति॥ नचङादि हृत्सर्षे हृलय हृणांकयं ज्ञापकं स्यादिति सीक्ति प्रत्ययेः प्रकृता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्षेपे रात्तश्चाद्वृत्तिसिद्धिरिति निर्वाहः ॥ ननु सिद्धान्तेकप्यमेतमप्राप्यनिर्वाह इति चेन्न तद्धेदे रेसादिनिर्देशादित्संक्षेपेनितास
पीतः स्त्रीप्रत्ययेष्वानुपसर्जने इत्निपरिभाषायां दोषं शङ्कते नेत्यि ति ॥ गभयपेति ॥ अर्धपिप्पलीसादिनिर्वाहार्थपक्ष
येपीसर्थः ॥ एकवाक्यतयेति ॥ कर्मणिपदे कलंतत्रामिसादिनेसर्थः अस्यापेत्यापारइति ॥ ग्रावंतानद्धिन्नोस्पर्थः ॥ अस
तस्वार्थिकानांप्रातिपदिकापस्थायामुत्पसबर्थे तदिनितत्वं ॥ वृत्तिकृतांप्रातिपदिकविशेषग्रहणे उक्तपरिभाषायाः
संचारितत्वाल्लपंमसर्वत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्यातग्रहणस्यगतार्थत्वमतत्राहपप्याकथंचिदिति ॥ सर्वप्रातिप
दिकेभ्यइतिवा ॥ तिद्धिनयामिनीशद्वात् ङ्किपियामिनपसहानीतिभाष्ये उदाहृतत्वात् ॥ अर्थवत्समुणानामिति ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ नियमोनिवृत्तिः ॥ स्यापपति ॥ केचित्तुदृष्टामालेसादौ दृष्टसंदरीमालेत्तिपदान्तरमक्षेपोपिकर्तुंशक्यतेप्रातिपदिक
मध्येनुनतषेतिजतस्माद्द्वचपोजपामज्ञयोरिवक्षावंतपो ग्रहणास्त्रेनुगौरीरमेसारीचरितार्थमत एवडावग्रहणात्तादृश
स्यचे विधापकमेव प्रत्यतिपरामिसाहुः ॥ अत्रेसान्न नरेवद्वाह्रेपूर्वोन्तचेत प्रातिपदिकत्वे पराद्धिवक्त्वेन लिङ्ग-बोधकप्रत्य
यत्वं तस्मविशादापि वजन्मापोस्तुवद्धासेनुपूर्वोन्तयत्वेनैवप्रातिपदिकत्वमस्तु इति चेन्न ॥ लिङ्गविशिष्टस्यप्रातिपदि
कत्वमितिस्ववर्त्पीन ॥ कासिशद्वादितित्तदादिविधभावात् ॥ कुम्भेनेति ॥ केचित्तु निघृष्यापर्तेनेकाप्योभावांस्त्वेपिसमुदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

येनैकार्थीभावेऽव्ययवेनापि तत्स्वार्था त्सामर्थ्यम सैव विशिष्टसंबन्धरूपा सैव विशेष्य संबन्धरूपा सापेक्षत्वे तस्माच्चिस
मेतद्दिशाहुः॥ न भुतरन्तविधाव पि व्यपदेशिवद्भावेन केवलात् पिद्धि कटर्वार इत्तिवेत्न अनुपसर्जनादिसेतत्सा
मर्थ्यीन व्यपदेशिवद्भावा प्रवृत्तिः स्त्रीत्विना योगादिति अत एव बहुवदृ त्तिट्कृत्न सप्तद्वेट्युयोगादित्यत्रा॥ सू
त्रमारभमाणस्यापीति॥ अनुपसर्जनादिसने नतरन्तविधो त्तापित्ने ष्विअणन्ता तद्न्ताचेह्यार॥ पर्वत्रटिद्ध
रणा ज्ञिस्वरूपः प्राक्॥ अस्त्रीत्यादिति एकत्वस्त्रीत्व विविशिष्टार्थ स्सैव एकार्थीभावान्नपागुक्तदोष र त्तिभावः॥ वि
षयाविभागस्येति॥ परत्रणगुणो तिसमासप्रतिषेधस्तु न भवति॥ तस्यैव गुरोः समासत्रत्तिवार्जिकेन रैणक्या रीना
मेव विषेधस्याभावात्॥ एवमपिज्जलमाधुर्यमालती मौरभं पित्तपीतिमा अधस्यारलमिसादिप्रयोगेष्वगतिरेव नस्मा
द निसलास्तिकमेव ग्रहणम्॥ ङ्यान्तमिति॥ प्रसपत्रहणपरिभाषात्मवैव भक्तमितस्यर्थः॥ पत्र्वाजीति॥ नन्व
त्रपरत्वाद्धिगोरितिसिप्रसिद्धः पेन नाप्राप्तियेन ज्ञातिलक्षणा ङीष त एव रायावाधादितिवेत्रप त्र्वाजीसत्रे वङी
षो प्राप्त्यापेन नाप्राप्तमभावात् पुरस्तादपवादन्याय संचारे ङीपव वाधः स्यात् अवपव स्यातष्यलेनेति॥ महान्तृदू
राद्यस्यैकत्व सूरत्वेभावयाव सत्त्वियोऽद त्तिन्नीस्तीत्यर्थः॥ स्वष्मेवत्ति॥ न तु रशट्टराब्दान्तादिसर्वैकस्येकेवल शब्दहयो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दायपरे नियमस्तावत्समासेपि स्थितेनेति प्रसक्तिविध्वः स्वरूपमिति चयेन विधिरिति सूत्रे नानुवर्तते तस्य प्राप्यप्रसारत्वात्तत्वादि
तिचेन्न ।। अत्र सर्वे स्मेन प्राप्तिपरिकाल्पयनिषेधोन प्रवर्तत इति ज्ञापनात् ।। ज्ञातिरिस्यनेनेति । नचैवं प्रधानत्वा ज्ञाति
लक्षण एव लाघवात्पाधिव्यक्तिन गुणुपोगलक्षणरसाग्निसकर्षज्ञातिरिति प्रसारत्वात्तनोरमायामिति चेन्न समित्र
नुपसर्जनादिति सूत्रे तथोक्तेः किंच पेन नाप्राप्तिन्यायेन ज्ञातिलक्षण एव ङीष्टापावाध्यतिमहादूर्स्यापि ज्ञातिविशेष
त्वात् ।। पूर्वसूत्रनिर्देशा इति प्राचीनपरिभाषित स्पष्टस्तामिसर्पीः अणयोः प्रधानमिति सविसर्गः पाठः अत्राण
यः अ इति छेदः क्वचित्तु योप्रधानमिति पाठस्तत्राप्रधानात् ङीबिति वृत्तिकारोक्त प्रत्ययप्रतिषेधाभिप्रायेण पूर्वपरेति
।। ननु अत्रत्वपूर्वसर्वनामसंज्ञैव गज्ञार्थत्वात् संज्ञायामिति पर्युदासो व्यर्थ इति चेत्सत्यमुक्तत्वाद् द्वे हि विधः व्यवस्था
मात्रविषयो व्यक्तिविशेषनियतश्च तत्राद्यं संज्ञायामिसनेन न द्वितीयः पर्युदस्ते व्यक्तिविशेषवर्तमानत्वमेव हि संज्ञा
त्वं विन्ध्याद्रिशब्दनामत्कविधसंज्ञात्वस्यापि अन्यत्र सर्वादिषु संज्ञापर्युसाभावान्न निषेधः यो हि अनुपसर्जनावशात्प
र्युदासः सापाधुनिकसंज्ञायाय एवं तस्या हि सर्वार्थवाचकत्वेनायं स्वपद्व्रति मितायपरिसाराएव सचसारगात्राधुनि
कसंज्ञायामेव संज्ञोपर्जनानां पर्युदास इति वार्त्तिकस्याप्यपमेवाशयः एवीशाद्मात्रविषयकोसंज्ञायामिति पर्युदासस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नारिसंज्ञायामपि कैयटहरदत्तादीनामन्यथाव्याख्यानं तु युक्तिविरोधादसमाकृतमेवेति प्रतीमः ॥ सादेवेति शि
ष्टिरिति सर्वनाम्नास्सत्ता ॥ किमर्थमसाविति ॥ उभयतरसादि तु उभयशब्दपाठेन सिद्धमिति भावः ॥ स्वरेति ॥ प्र
सारस्वरेण विलस्वरेण वार्त्तिकस्य स्वप्रवृत्ते ॥ न च सम्यक् चितन्न ध्यायतीति न्यायेन पुनरप्युभयकृपदरति रूप
सिद्धिः पूर्वत्र मितिवाच्यत स्थानपिधानात् अन्तर वउभस्य द्विवचने टाप एव लोपश्चायस्येति व्याकरणान्तरस्त्वत्र स्थ्या
न्नं तद्दरिगानन्दीसाचे प्रयोगान्तरसाभावः स्वस्व एव ॥ द्विवचनमात्रेति ॥ द्विवचनपरत्वे एवोभशब्दः साधुरिसर्व
परत्वाभ्ववहितमेवेति उभयपर्वि सत्रा पजेव विषयपरत्वमर्थमाहद्दत्तोऽविति ॥ योगो विभज्यत इति ॥ द्वन्द्वावु
भशब्दप्रयोग निवृत्त्यर्थमेव निसग्रहणमितिभावः तथाहि उभादुदात्तः इत्यत्र तपवादेशोऽपि द्विधीयते स्वतन्त्रः उ
भयेवेति पक्षे यं तत्रां सिवाक्य प्रयोगसापी सततयामहा विषासंवधस्याद्वन्दपकवार्द्ध त्रिसग्रहणमयोग्ये सयोग
विभागं गमयंति अन्यादेशोपक्षितु अत्र स्वरितत्वादिव द्वित्रिभ्यामिति विकल्पाननुवृत्तोऽयमर्थतत्तनापि महा विभाषानि
वृत्त्यर्थन्तर। त्तयप्रत्ययविकल्पे नैव पाक्षिकवाक्यप्रयोगसिद्धान्तद उत्तरेऽपि निष्फलत्वाद् हि साधुः स्यादर्थो नि
सग्रहणमिति तु वृत्तिस्वरसः उभयोन्यत्रेतिवार्त्तिकं योगविभागे मानमिति गुरवः ॥ द्वयोरिति ॥ एतच्च उभौ सा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री॰कौ॰टी॰ स्पासस्पैति निर्दिशात्तदप्युभयोन्यत्रेतीति ॥ द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनापामित्यर्थः संभावनानिवेशाच्चोभस्य

४५
45

प्रागभावित्वमुभयत इत्याद्यसिद्धिः ममत्वनुपपत्त्यापत्त्या तदा लुगपि स्यादिति संभावनास्त्येव साङ्कः द्विवचनशब्देनात्र प्रस
यएव गृह्यते टापि सा ह्यचर्यात् अत एव द्वावुभयग्रहणेन उभयो उभावि इति विग्रहेण समासे ऽयच्च्व प्त्येवेत्यङ्कः ज्ञेव
दामीति अकचि कृतेपीत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमिति कप्रत्ययेपि अ१चः सिद्धत्वात् ॥ अत्र भाष्ये कप्रत्ययस्य द्विवचनत्वमाश्रित्यो
भयाद्वः प्रादुघत्साख्यानात् कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य विदुशास्त्रेऽव्याप्यनामस्तीति संख्यासूत्रेष्वेव स्पष्टमित्याङ्कः
॥ एकशेषेयेति ॥ अवयवद्वयादघमणी इत्यर्थ इति भावः ॥ कृतद्विनाम्नो चेति ॥ येषां कृतद्विनामग्रव्ययसं
ज्ञेष्वेतेते षापाङ्कः कर्मव्यवहृत्यर्थः ॥ अपनादेशस्येति ॥ अवयवविवाचित्वत इति शेषः ॥ अन्तरङ्गत्वेति ॥ केचि
त्तु सर्वनाम्नो विहितत्वस्य पत्तिजस -प्रागेच निसायाः प्राप्तिरस्यास्तुजसेन । तदेमिति युगपल्लौभाधावान्नन्त
रङ्गत्वलत्वबहिरङ्गस्याः प्राप्तिः अन्तरङ्गानन्तरमिव बहिरङ्गः प्रासिद्धासिद्धं बहिरङ्ग- मित्यस्यात्रापि न प्राप्तिरित्याङ्कः
॥ लोकन्यायेनान्तरङ्गस्यबलवत्त्वे सिद्धे वाहद्दुद्दूरिति ज्ञापकवर्णनं भिन्नकालत्वेपि प्रवृत्त्यर्थमिति तु केचित ॥ प्रसाद्य राम॰
रइति ॥ समुदायानुबन्धानामपि कश्चिदवयवानुबन्धत्वेसीकृत्स्नमित्यम् ॥ मुनित्रयमतेनेति ॥ यद्यपि कस्येदिति स्त्रीप्रज्ञा ४५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पतिवाचिनः कशब्दस्य कस्मै इति प्रयोगश्चक्तो भाष्ये अमर्षसंज्ञयाऽस्यापि सर्वनामत्वं स्यादकच् त्वत्तादीनं स्तुवङ्
व्रीहीनेति योगविभागेन वारणीयमिति व्याख्यातं कैयटेन तथापि ताल्लकरणस्य भाष्यविरोधादेकदेशस्मृतिः
सैसेके घण्टन्दसः प्रप्रयोग इति हरदत्तः रक्षन्ती निरवगत्तेः कचित्तु रमन्ती ति क्रेपादि कस्यपय्त तेनत्राभीक्ष्णप
स्यक्रियाविषयलोपप्रसिद्धत्वाद्भगतेरेवमहरणे तेन दषत्राभीक्ष्णाययद्व्यर्थी कि नेविज्ञध्यजर तिभावः॥प्र
योजनाभावादित्यत्र त्वर्थसत्तावलात्सर्वार्थवाचकत्वाभावादिति मुक्तं तेन उतपन्नग्रहणेन सार्थकस्व
मन्त्राद्धक्वम्॥ वेदभाष्यइति लब्धाद्भ्यापिश्रोमसपान्तस्यापप्रयोगः संभवतीत्युक्तं विः॥ ऐक्ष्वाकिति॥ नातय
माधवोक्तो नोदात्तत्वं निपातस्येति तथाहि इक्ष्वाकोरपत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् निपातनादुकारलोपः
निपातनाद्युदात्तः इक्ष्वाकुजनपदेषु भवः कोपधादणितेन अन्तोदात्तः ऐक्ष्वाकशब्दः॥ निमइत्यर्धे इति॥
यद्यप्यत्र प्रमाणं कचिद् पिनास्तीति तथापि लेखस्थानामस्मिन्नर्थे प्रसिद्धत्वादित्याहुः व्याख्यातारः इत्तिमीमांसकाः
॥पथ्यासत्यमिति॥ संख्येकमः॥ अनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणो विधेयादिः अनुदेशस्संबन्धिशब्दत्वादुद्देशमा
नमाक्षिप्यन्ते तेषामनुदेशिनां च समानानां यो पाठक्रमः तेन तेनक्रमेण सबन्धस्सर्थः॥ पूर्वेति॥ परावराशब्दयोः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पर्यायत्वान्नसमासेन गतार्थत्वानशङ्क्या ॥ नियमेनेति ॥ एवं च हिंसादिवाचकानां ग्रहणमिति भावः ॥ तत्तान लक्ष
णेतिजत्स्यादित्यत्र नस्यैव धर्मत्वाभावादित्यत्र धर्मत्वान्नमिव कारणं न तु धर्मः भजीत्वादि धर्मादनुमितस्य नापत्तेरिति तत्प्र
शयः ॥ एतत्रैव केश्चादित्यपुरुषं प्रकृत्याम्नामुदाहरन्ति तद्यथेति मितिमोपदेवदत्त इत्यत्र भूतकालावच्छिन्नवर्तमान
कालावच्छिन्नयोरैक्यासंभवाद्विशेषणांशप ॥ साति न भागत्यागा लक्षणया सामानाधिकरण्यं ॥ भागत्यागेति ॥ अत्रा
प्यत्राप्यासाहिंसात्वहिंसात्वाभ्यां जीवब्रह्मणोर्मेदात् भागत्यागः यायोपाधिर्जगयो निः सर्वज्ञत्वादि लक्षणः तत्स्व
भिधेयत्रान्तःकरणसंमिश्रविध्युलसदर्थः तयोश्च भागत्यागं विना ऐक्यासंभवः परोक्षपरोक्षत्वादि
विशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य वाच्यार्थस्य विरोधात्परोक्षापरोक्षत्वविशिष्टांशे परित्यज्य न्यायखण्डचैत
न्यमात्रं लक्ष्यते ॥ तत्तरा इति ॥ अयं भावः प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेनार्थविशेषसंकेतितत्वं संज्ञात्वं
तथा हि पुष्करादौ तत्त्वाभिधित्तरा ऽकुरवट्टिप्रयोगविरहात्सुमेनूत्तरवासिष्ठ्य संकेतितत्वमत्र लिसंज्ञाधि
त्वं राष्ट्रस्तु नानार्थविधपादेष्वविशेषस्य वाच एवेति नास्ति प्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागः इति संज्ञाः ॥ तत्र राष्ट्र
स्य तु कुरुशब्दप्रयोगयवतदर्थप्रतीतिः कउविशेषसंकेतत एवेति न स्वाभाविको वाच्यत्वे तेत्ति अवधिसाकाङ्क्षस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वार्थीस्तीत्यर्थः॥ सत्त्रसामर्थ्यादिवेति यद्यपि नपुंसके सत्त्रापि सर्वनामसंज्ञा विकल्प सामर्थ्यात्तथापि भावं बाधित्व
ज्ञ सः श्रीत्यर्थः कस्यापि नेतुं शक्यते त्त्यावपुंस्त्वेमाना भाव स्तत्र पापि शास्त्रा वाधकत्वं नन्या प्यभिलाश पद सा
ऊः॥ वस्तुतस्तु निरूप्यते वपूर्वादीनि गणे पठितानीत्यर्थाः रक्षाध्याप्यामुक्ता विशेषणानि व्यर्थानीत्यर्थः॥
पूर्वापरेति दीर्घ पारेलेखकप्रमादात् तत्र तत्रेदं चिन्त्यं जेगणपाठ प्रपक्षाणां तत्र तत्सिद्धादीनां निवृत्तये गणोव्यव
स्थोपाधिसाधुक्तिः पूर्वादिग्राह्योपादाने न विधीयमानास्तु शीमा वाच्येन गणपाठ मान्त्रयतीति अथ ध्यायाम
पि विशेषण भावरूपके अतएव युष्मद स्वच्छ द्वोपादाने न विहितानां गोणे पिप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः तस्मा
द्घाध्याप्या पूर्वादिस्वपरस्याः पदघटितत्वात् स गणपठितनामैव अहरतो भविष्यतीत्याशयः॥ अन्वर्थसं
ज्ञायेति॥ चित्समेतत्तत् व्यवस्थारूपनिमित्त सागभावाहितिभागुक्तलात्॥ अन्तरमिति॥ अवकाशो यथा अन्त
रे हेदि॰ अवधौ मासान्तरे देयपरिधाने अन्तरे राष्ट्रका॥ अन्तधौ पर्वतान्तरितोऽ नाप सा॰ भेदे विशेषः॰ अन्तात्मो
भवे॥ नार्थ्यै ओदनभक्तास्त एडुलछिद्रे अन्तरे तद्धा शत्रु हसात्॥ आत्मीये॰ अपमम्पत्तरोम मर्पिनाप्ये अन्तरे
राद्दरिनेसुखं॥ बहिर्थ्ये अन्तरे चरणारागद्धा॥ अवसरे अन्तर क्षः सेवक॥ मध्येक्रा वपि रन्तरे पर्वता॰ अन्तरात्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नि॥ दृष्टान्तरे ज्योतिरुपाररामः॥ चञ्चद्वारस्यार्थेन्यत्र पर्यो न्तरमिति॥ द्वितीयेति॥ द्वासंघ चर्वर्धि भेव भाकारादिर्नित्य चाम्य
न्तरस्य योग इति भावः॥ उपसंख्यानेति॥ अन्तरे अन्तरावाहस्य न्तरीयमेवोच्यते न तु न्तरीयमिति वृत्तिः॥ उपसं
वीयते विधीयते वस्त्रान्तरेणापन्त्रत्यन्तर्वासउच्यते इति हरदत्तः॥ अन्तरीयोपसंख्यानपरिधानान्यधोंशुक
इत्यमरः॥ अन्तरे भवेनाहापि सन्नरुद्ध उपसंवीयते परिधीयत इति कर्मप्रसरपदमित्याहुरिताराः॥ उभयथापीति॥ द्विती
यस्यानाहत्त देशस्यलात्प्रथमस्य च वाच्यपुंस्कलात्॥ केचित्तु तिपत्रान्तरीयाभिदमुत्तरीयपिदमिति नत्वा
यते तदर्थमुपसंख्यानमनू रामिति भाष्यन्ता रीरां सुपुंके समपरिमाणो वस्त्रद्वये परिधानीयवास्त्रसिद्धिरिति
केयरः तत्र वहिर्योगव्युसादनापन्त्रन्तरीयत्वाद्यपेक्षे त्विन्पुंस्कम्॥ एकस्मानावृत्तदेशस्यलात् द्वितीयस्य वाच्य
पुंस्कलात्सिद्धं अत एवं तत्र्यापि अन्तर्जोन्तरीयत्वात्सिद्धमिसुक्तभाष्येनेनाम्यन्तरएवप्रयोग इति लक्ष्यते
रास्कस्य केयाप्यन्तरो भवति पद्धर महिनेति वाच्यपुंस्कसंद्वितीयपसत्तुनत्यपेजि रारकपुगार्थमिसुक्तं
वार्त्तिककृता रारके पटः शीतोस्पाप्यामिति॥ अत्र हि शीतं करोति शीतकः उसंरुचजि उक्तपरामर्शेकोन
ति॥ एतेन स्फुरणी परिभाव्य सत्रभाचामुक्ती प्रतिव्यावक्षाराणाः परास्ता सम्यप्रत्यसीति॥ स्पर स्पसोपस्वसि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽोपऽस्माद्भ्रलीति तदर्थः यावदिति रजिप्रापिकमेतत्॥ एवं स्य ब्रह्मचार्यसीति मन्त्रेऽत्र वासोऽस्तित्युरुष्मति संबो
धनपूरणयापि दर्भाष्यकारीर्व्याख्यानत्वात्॥ अलिंगमिति॥ केवलोऽयं लिङ्गविशेषबोधनाय समर्थ इत्यर्थः नपुंस
कादेनो युष्मदस्मदोरिस्यादिविभक्तिष्वेतेऽप्यलिङ्गः सर्वनाम नपुंसकत्वादुक्तेः॥ संबोधनेकेति॥ यथा हिमारण
व कार्यीभिसम्भिमुखीभावी गम्यते एवं लघवी षष्ठ्यपि अत एव युष्मदः सर्वत्र संबोधनप्रथमा याम न्त्रिता यु
दान्तलचके चिदिष्ठत्ति इतश्च संबोधनार्थः सर्वत्र प्रथमे के चिदिष्यते॥ तथा संबोधने सर्वास्व प्रथमा युष्म
दो विद्वदिति काशेभ्यो युष्मदस्मदादेस्यादि विभक्तिष्वेतेऽप्यलिङ्गः सर्वनाम नपुंसकत्वादुक्तः अन्ये तत्राभिमुखी
भावस्य प्राप्तिपदिकार्थ एव तत्र्मीवोन संबोधने प्रथमे साङ्गः पदान्तुभवधर्भद्भ्यः संबोधनविभक्तिरसदा यु
ष्मदर्थयोगात्सध्यमोभवति हे मचनभवसीतीतिभावः॥ मपि ङ्गः इति॥ अत एव युष्मदर्थलाभाद्वाम्रा
न्यवतीस्त्रनमध्यम॥ युष्मदर्थग्रहणान्नुरूलकस्यपञ्चसीसाधर्थे॥ संबोधनव्यभिचारी त्यपथा हिरूभिति
संबोधनविभक्त्यन्न एवं नैवमवानि त्रिमत्तित्तु संबोधने हे भवसीतिभवतोऽर्थे त्यर्थः॥ त्वदादिरनेनेति॥ द्वियर्थ
त्वान्नामित्ति नियमस्तुल्लत्वात्रामात्र विषयपरत्वेति भावः॥ संमोहादिति सवजन्मदूल विधानात्॥ समासेकन्वेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥बाहुलकास्य परयोर्न समासवत्त्वं तत्रास्य तु निसं समासवत्त्वमेवेति॥ अन्योन्यमंमदस्यानानि पुष्यदेहस्तायैरे
मशज ऽ अध्वुरत्ना ग जाम्रपुष्पेततत्तत्तामहेति॥ अत्र रडुःखाद्युकिमस्वाघस्वादिरप्रवृत्तिः॥ न सन्नसमासवन्मत्वा
वद्भृत्ति असमासएव पर्वपदस्यसुपःस विधानेन वहुलग्रहणेनैतत्प्रभावकलनाहिति भावः॥ द्वितीयादयस्त्वि
ति॥ एवं घटुर्गपारिशिष्टकरागामरणादिमतं भाष्यारोजनैर्मुद्रुपलभ्यते अतएव कृत्तनिके नमहद्रपरस्पोरक्तिभार
विप्रयोगः तत्र हिन दृष्टः परस्परीपेरिस पर्यालमथमात्ततास्फरैकं॥ हिगिजि॥ अन्यान्यथाद्गर्मा वा शिजिवार्त्तिकमभो
गेनु कर्मव्यतिहारा मावात्रासमवृत्तिः व मेतरादिति॥ अत्र शीभावउच्चितः॥ पुत्राद्येकाहिति॥ अत्र समान्स्रावउचित्त
र्जभावः॥ घनार्थेकमल्पपरात्ति॥ एरच्चइतितुवक्तुमुचितं न चैवं पुस्त्वापत्तो एकाकुलादिसानापत्तिरिति वा
च्यं तज्जष्टः पुस्त्रीसस्वभावविषयत्वादित्साद्धः॥ विभाषाविकू॥ एकमिति। एकमितिद्विवुक्तेराट्स्वरूपवडुव्री
हिवद्विति सूत्रार्थः अवाधः पीरातन्दिमपतइत्सर्थः॥ हिगत्रहणानवहुव्रीह्याहावृत्तिसन्तद्विषयाविगार्थे॥ समा
सग्रहणां मुख्ये समासपरिग्रहार्थं तेन वहुव्रीहिवन्भावेन समासेन रक्षिणदक्षिणास्मै देहेति॥ व डुव्रीहिग्रहण
मवपव भूतवडुव्रीह्यर्थमितिभाष्यम् उपसर्जनप्रतिषेधो वार्त्तिककाकारस्य न सूत्रकारस्येतित्मजर स्यपोन्नमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिकेषट्‌ःअत्रवयवयोः सर्वनामत्वेपि द्वन्द्वेत्यात्तप्यात्वेन सर्वनाम्राविहितत्वाभावात्र दोषःसंकेरे समक्तिरियमिस्य मे
न्कर्तव्यमिति ॥ वस्तुतस्त्विसमासान्तराग्रहिकसंख्यासंज्ञायांपूर्वापरेस्याहिसमास मग्रहणाभ्रमवारणाय्येवाज्ञ ॥ उत्तरस
त्रस्यनवदूवीरूपिस्यस्य ॥ नवृद्धवीहौ ॥ वृदुवीरौकर्त्तव्यरज्ञि ॥ प्रियविश्वायेस्यादे उपसर्जनत्वादेवसिद्धत्वेलौ
किकप्रक्रियावाकेनिषेधार्थमितिभावः ॥ अतिभवकामिति ॥ भवदपेक्षयाधिकरस्यपीः ॥ अतिक्रमःउ
त्सूर्त्रः ॥ ननुसर्वादिनीति ॥ अन्यथात्रापिसर्वादिकार्यनस्यादितिभावः ॥ मामाप्यादिति ॥ ननुप्रसूक्षादी
नाम वृत्तमात्मा कथंभाष्यकाराहीनांममेत्यमितिचेत्त्संख्यात्याप्रसक्त्साहीनामाणात्तरैरपेक्षेणार्थ
याहृत्तत्वात्तथान्तेपि प्रमाणानैरपेक्ष्येणतयोमहिम्नैव सर्वं साक्षात्कृतवन्तः ॥ तृजीयामासे ॥ तत्क्षणोक्ति ॥
अतएवभाष्येप्रथमोपस्थितात्सर्वादीन्विहायस्योयं निषेधः अन्यथापर्वेशहृसनिषेधेपिसमुदायस्यानिषेधा
दुदाहरणेस्यैभावः ॥ स्यादेवमत्रतएवभाष्येतृजीयायाः पूर्वादीनीतिवृत्तौपसूत्रार्थोवर्णितःत्वतीयात्रासराणि
सर्वादीनीतिइतिचतंदर्थः एवंचपूर्वपदमूते ऽस्यग्राभिर्नास्तितयापिमासेनकृतायपूर्वासंभैरेहीसेतदर्थकमा
सपूर्वसंभैरस्त्रत्रनदोषइतिप्रसुदाहार्यम ॥ समासार्थेति ॥ नादर्थ्यात्ताव्यथ्यामितिभावः एतच्छ्लोकदृष्टान्तेलौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

केचित्तस्मादेव वाक्याद्वृत्तिनिष्पप्रमाना मन्यते ॥ लौकिक इति ॥ अत एव मासेन पूर्वाय इति भाष्ये उदाहृतम् एतेन नासोकि
कस्य समासार्थत्वान्नत्रे वोदाहरणमित्यपास्तम् ॥ द्वन्द्वे च ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति ॥ नन्वेवं तद्दितेरे स्याद्दोनस्सु रूपे टा
पः श्रवणानापत्तिः सत्यपच्चात्समुदायाङ्गसत्त्वस्य टापः श्रवणात् ॥ काकचेष्टाविशेष इति ॥ द्वन्द्वावयवे कुत्सादिविं
यात्संभवान्नतत्प्राप्तिरित्यन्ये सर्वनाम्नो विहितस्येति ॥ न च तथापि सर्वनामान्ताच्छिट्वित्वाद्दोषतादवस्थ्यमिति
वाच्यं विधानात्सर्वभङ्गः साभाविनजस्य विशेष्यत्वापेक्षादिसाङ्गः ॥ प्रथमचरम ॥ उभयशब्दस्येति ॥ यत्तु निषिद्धास्य
वचोपसर्जनीति न्यायेन संचारयन्ति तत्र विधिमुन्मस्य कल्पनापवादरूपस्य निषिधस्य कृत्रवत्त्वेपि विकल्पस्य सर्वत्रैवैतिनाभावा
त्पस्मिन्नेवोपाधाविति ॥ उपाधिलक्षणांत तत्कं हरिणा अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दोपपः ॥ अनु
पाधिरतोन्यः स्यात् श्लाघादिविशेषणाय द्वद्वितिप्रत्ययान्तवाच्योपः समानाशब्दजङ्घपद्याप्यः स उपाधिः यथा इ
तिरतिहरिरित्यत्र परशुः अत्र प्रशोर्नावृश्चपकस्तत्र प्रयोगः श्लाघादिविशेषणोत्वसमानाधिकरणामिव गार्गिकया श्ला
घजरितिपरान्तराभिधेयं च एवं तत्प्रयोगे वुजस्तन्त्रासाधुत्वमेवा ॥ एकचोपाधिविशेषणायो वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां भे
दः ॥ प्रकारवचने इति ॥ घोसेरस्ति पर्धः श्रोत्र नयात्कपचनी त्विमप्रयोगः ॥ द्वितीयाय भाग्यापेति ॥ भागमस्य पात्रस्यानिस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुंस्त्वान्नत्र स्त्रिया विभाषेति सूत्रं सार्थकमित्यभिनाशङ्क्यमिति भावः ।। अधिरीश्वर इति ।। नन्वेवमपि अधिशब्दस्य
निपातसंज्ञाप्रसङ्गो ।। तत्र अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया बाधादिति चेन्न । यत्र शब्दाः कृ अधिशब्दस्यापि स
त्त्वेनादोषात् ।। स्वरादीति ।। अनेकशक्तियोगात् स्वरादिसत्त्ववचनम् ।। अप्येति स्वरादीनामपि निपातसंज्ञैवास्तु
अव्ययसंज्ञा तु मा भूदिति प्रश्नः ।। सत्यं हि स्वरादिष्विति ।। ननु सिद्धान्ते अन्तप्रत्ययान्तस्य ग्रहणात् कथमिह स्वरोत
रेतसः सिद्धान्ते अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञायाः केवलप्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात् तत्संज्ञाविधावपि नञ्तत्त्वग्रहणं निपा
तसंज्ञायास्तु भगस्य स्वविधानेन सामर्थ्यान्तरत्न विधिर्नैव स्यादिति भावः ।। केन प्राप्नोतीत्यर इति ।। कृ सार्थेन वैके
न इति केनचानवगाहितस्यदाहरणम् ।। योगो विभज्यत इति । एकेन वा केन निपातसंज्ञा अपरेण पाठविशेषण
मिति भावः ।। विभागेऽनर्थक्यमिति ।। यद्यपि स्वरादिष्वेव पाठो इति अप्राप्तौ निपातत्वापत्तिस्वाचादयः प्राग्भूदान्ता इ
ति पाठेनैव तत्प्रसंज्ञा अपि एकसंज्ञाधिकारे पाठाभावे सुसिद्धमिति सूत्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्जनीसंज्ञायाबाधो
न स्यात् ।। अस्य लक्षणस्य सूत्र संबन्ध इति विषयविभागस्तु न लभ्यते ।। अपीति ।। नयरिति ।। नपुंसकं । सुकर एवेति
।। भाष्ये तु तत्सु स्वेनसु तुल्यार्थेति सूत्रे अव्ययेन तत्कुनिपातानामिति तिङ्प्रत्ययान्तक्रियमाणो गौरवं स्यात् स्यात्संज्ञा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्दपमपि रूढेव्यमिसुक्तेन च तत्र माटीनामिति वाच्यम् ऊर्मारीनामसंभवापत्तेरिति तितराशयः प्रसङ्गाभावेन ति ॥ यद्यपि स्वरा
दिषु पाठात्माशब्दस्य लक्ष्मीवाचकस्याव्ययत्ववारणेन उपसर्गीभूतत्वपर्यन्तिवृत्तेस्ववारणेन महान्संज्ञासफलात्तथापि
प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकलाभस्तु विधिः ॥ परे तु स्वरादिष्वाशब्दश्चाराकिंवन्ताकर्त्तरि क्विपि ज्ञा
दृशोपसर्जनव्याख्यसामहासंज्ञायाः साफल्याचिन्त्यमेनतरं स्मारयन्ति संज्ञाक्षिप्तविशेषणेन तदन्तविधिरि
त्यादुः ॥ अन्वर्थत्वमिति ॥ तेन द्व्यार्थकानां पुरुषः तदुक्तं कैयटे वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ॥ द्रव्यमि
त्युच्यते सोर्थाभिधेयत्वेन विवक्षितत्वात्ति ॥ वस्तूपलक्षणमुदं तथाहि ति सर्वनामपरामर्शयोग्यमवस्तु द्रव्यम् ॥ वि
वक्षितत्वादि ॥ स्वार्थेनेति शेषः ॥ सिद्धरूपापियार्थः स्वार्थेन क्रियाद्यनया विवक्षितः तद्द्रव्यमिसर्थः एवं च सर्वनामप
रामर्शयोग्यविशेष्यत्वया विवक्षितत्वाद्द्रव्यमिति फलितमतिङ्घविशेषजि ॥ एवं च तत्राणलायामित्यचलावापास्त
मयुक्तमेव तत्त्वत्त्वसाधिकरणप्रधानतयात्त्र स्त्रीत्वमती संभावात्तन्द्विपक्तसर्थ स्त्रीत्वमादाय त्रलान्तत्संभवः
स्यपीतसेनि ॥ अपुत्रस्य स्वर्गाभावात्सवशहोत्र लोकात्तरवाची किं पुनर्ब्राह्मणा इति ॥ विशेषणत्वस्थार्थः स्वोनागनेन्दी
तिश्रनागनइति न भूत्तत्तः किं तु आकर्मीरीनिर्वर्त्तमानस्यापि निषेधः ॥ चिरमिति ति न च स्याव्ययत्वे सापंचिरमिति सत्त्वे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चिरंग्रहणं वर्षस्थायित्वेति चेत्र चिरेण चिरादित्यादीनां निवारणार्थं स्वार्थमंसमयेति ॥ अत्र द्वितीयाविधानसामर्थ्या
त्समासः ॥ ननु यथा प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्तया गे द्वितीयागर्भी वाक्यमपी
त्युक्तं मूले नेष्यतेऽपि पक्षे समासोऽस्तीति चेत् सत्यं मीये अर्धर्चाइ पकुम्भमिसारो समासश्चरितार्थः । द्वीस्यायां तु स
मासो न चरितार्थ इति स एव प्राप्तः पक्षे तापकेन वार्यते ॥ सदेति । अविभक्तौ विचाराभावः ॥ नानानारीति ।
नाशीति निसर्थः ॥ अविरतं निरन्तरं ॥ पौनःपुन्यमिति ॥ यद्यपि पुनः शब्दस्य स्वार्थिकत्वाभावात् संबन्धो न संभवति
तथापि वृत्तौ पुनःपुनर्भवितृ पुनःपुनः शब्दो वर्तते नानात्वमिति यथा सो नानाभूत वृत्तिवत् ॥ अपादस्सुराहह
रणमिति ॥ अपध्यापि ति विरे दर्शनार साव्ययं ले खिसमिसन्ये ॥ माभवदिति ॥ केचित्तु असमाशब्दस्यान
मिधानमेव अत एव स्याद् माशैश्च सत्रीकं भाष्यमाङो ङि-तो ग्रहणात् प्रमाछक्ट्ट इत्ती ति ॥ प्रमेति मप
र्वा-माङ् आज श्विपसर्गइ सेङ- अत्र धात्तो ईः- ले पिटावन्तो न हि हिसा शायः तेन माश्चित्साद्यपि चित्समि
ता ङः ॥ उपलक्षणं भाष्ये ति जितुमतीमः ॥ मुक्तार्थ इति उवित मित्यस्मित्रर्थे इस पि ग्रुजारी रहन्त्रःशो
भनासो सौरा श्चेत्र सराश्रस्ये जित दर्प ॥ तद्धितश्चासर्व गोत्राविति ॥ जनपदे तु वि तिलुपि युक्तवदिति प्रकृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृद्धवचनम्॥ इति प्रकरणे एवेति॥ केचित्तु प्रकारः साम्यमपि नेन प्रकारवचने इसेवसिद्धे प्रत्नपूर्वेति व्यर्थं लोके प्रयोगस्त्वनभिधानात्सा
ऽः॥ प्रतियोगऽइति॥ श्रासप्रभृतिलात्सिद्धे एषगुणालानाञ्चिह्नमित्येके दृष्टान्तार्थमित्यन्ये पावतेति निर्योतोऽनन्वयो॥ द्विकयोरि
ति॥ संख्यायास्त्रस्तीयस्यापरमिपानोस्मादेव निर्देशात्॥ एकाद्विकरणो देहऽइति श्रीहर्षप्रयोगस्तु नविरुद्धः एकवाक्य
ताय क्षेऽइति॥ कर्मणिपदे कत्वं तत्र द्वितीयवचनमभिसर्थः॥ एकास्त्रिशाद्वए कलादिपरः तघष्पापरः एउलक इसत्र
परसमानाधिकरणः आल्कशब्दः तदनान्तरे रणाभावप्रसंगं गुणापरः परानुपरः ग्रउलक इसुच्यते तदाभावप्रसंगं विनापि सु
प्रधानोगुणोभवति तथिद्धापि एकस्मिन्नेकवचनेभवति कस्मएकस्मिन्नकर्मणएकस्मिन्निती॥ कर्मणिद्वितीयैवेति॥ अस्मि
न्नियमे कर्मादेरतनीयादिर्निवृत्तिः द्वितीयानुत्रविशेषास्त्ववर्जमानात्प्रत्ययेभ्योपि भवति॥ ननु अप्राप्तविधायकलाकथं नि
यमऽइति चेदप्रमाणायः पञ्चकेप्राप्तिपक्षिकार्थेऽइतिपक्षेत्वार्थविद्विनानां स्वादीनां कर्मरिक्तमप्यर्थऽइति॥ प्रसय नियमेपि
स्वादयोभसेवे सादृश्याद्वित्तार्थे तिकर्मणि एवसम्मेनकरणा॥ शीनमेव व्यावर्तनात्प्रत्ययेभ्योपि भक्तयोभवसे येत्यर्थः॥ यद्विवाए
कवाक्यत्वऽइति॥ भिन्नेरेनाख्यानामपि कर्मणि द्वितीयैसादीनामाकरः णापकाद्ययेभ्यः स्वादयऽइति भावः प्रकारान्तरमाह मामाप्रा
पक्षवचनेन ति॥ द्वितीयाकर्मणिएव समर्थान्तरे कुत्रापी साकारस्करइत्यर्थः॥ तदन्यथानुपपत्ते ति॥ अव्ययादेकवचनं पथ्यास्याद्विशेषे तदर्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथ्य कृपा सानुपपन्नेसर्पः ॥ कर्मणि एव वृद्धिर्नीयिनि ॥ असिन्निय मेत्र व्यमेभ्यः सर्वासाम पि विभक्तीनामसिद्धत्वादेकवचन मिति प्रथग्नि
यमाणा सूत्रमव्ययभ्य एकवचन मात्रार्थ मिति भावः ॥ न तु एकवचन मिति सूत्रेण तिङन्तादपि सो उस त्ति स्यादत आह तत्स्यैवेति
पारसामर्थ्याच्चेति त्र्यव्ययादि तिवाच्ये आप्रातिपदिकादि ति सामान्यस्त्र त्राभावे सर्पिर्वे ध्यम् ॥ नन्वेकवाक्यत्वे आसत्र सू
तत्र गणविधायकत्वाभावात्कथं द्विवे द्विवचन मित्यादेर्नियामकत्वमत आह स्यात अरणायीति कर्माद्याधिक्य स्थल इति ॥ नि
यमेनाधिकस्यैव निवर्तनात्प्रातिपदिकार्थ सत्वेनाव्ययेभ्योपि प्रथमा उर्वरिति भावः ॥ कृत्मेजन्तः ॥ कृदन्तं यस्मात्तमिति ॥ भाष्योक्त
पक्षान्तरेव कुमाराय कृत्वे ॥ नन्वेव मिति ॥ कारयांचकार इति कृत्र लिटः कृत्वात्प्रातिपदिकत्वेततः सो रव्ययत्वाल्लुकि पदत्वात्स
रस वर्णो विकल्पः ॥ ननु आगमस्य तत्त्रम त्रिपसेक्षि सत्त्वाहि रिसनुवृत्तेः कथं तत्राप्यात्त आह तत्रेरीति ॥ अननुवृत्तेः फलमा
वेदर्शपितुं आह तनचैव मिति ॥ अपरिसमाप्तेति ॥ स्वार्थपरिपूर्णस्यैवार्थान्तरे गसंबन्धादि ति भावः ॥ अजरवामन्त्रा रकृत्
पिन भवति ॥ अनुप्रयोगः प्रार्थ्यतइति ॥ संख्याकारक बोधार्थ मिति भावः ॥ अत एव च ॥ अमन्त्रान्तरवायनुस मेरेव अन्वेव
क्रिवृत्ति ॥ अनुप्रयोगः प्रार्थ्यतइति ॥ समपासामान्यवाचिन एकजादीनामनुप्रयोगे सिद्धे किं सत्रेण पचादीनानुविधेशोपर्पत्वान्नानु
प्रयोगः स्त्रिह समार्पत्वाभावच्च नलकारान्तरपरस्यापि स्यादि सत आह अनुशब्दोप्रीति ॥ व्यवहितादिनिवर्त्यर्थमेव सूत्रमिसर्पः ॥ यद्यपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰कौ॰टी॰
५२
52

ह्रिकारोच्चारणं त्रैघसेसूत्रसामान्यग्रहणार्थं तद्विधानार्थं च इकारस्तेन तस्यानुवृत्तावाम इत्यनेन लिटो लोपः सिद्धान्तीसुक्तं भाष्ये न
प्याप्पियप्यानुनाशापवर्णं न मात्रमेनं तत्प्रसङ्गमात्रलोपस्यैव व्यवस्थापितत्वात् अत एव ह्रिस्वस्य पा पिभाष्येऽसा स्यात्तर एव त्रात्
एव एषच्वकार्तिककारस्य निर्णयः स प्रयोजनं चिकारणामितिवार्तिकं कारस्यासुक्तं भाष्यकृता ॥ ष्या इत्यत्र सिचश्चिकारणाम्
डागमे कृते आगमनुदात्तत्वबाधापत्तौ चिकारणस्य तु सामर्थ्यं नास्ति तस्य आगमः तत्र सामान्यग्रहणार्थत्वात् त्र्यस्य पावि
ईग्रहणाभावे परत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां तिवाधुमुत्तरं लुक्स्यात् न चेष्टापत्तिः करयांचकारेस्वाम तस्यातिङ्तिङ् इति निघातो
न स्यात् इति स्वभाष्ये तथापि सूत्रापाशप वर्णमात्रमेतदितिस्पष्टमेव ॥ यत्तु अर्ह-नपीतिलुकामिद्धु चित्संमपर्थमेवेति न
त्रत न्मापस्यमुपोधादि ति षपतायावक्ष्यमाणत्वात् प्रकृत्तभाष्यमपि मानमिति ख्यई नत ॥ मेरिवैति ॥ अन्यत्र तु स्वाधुत्पत्तौ मा
नाभावः ॥ एकवचनमिति संज्ञाया अन्वर्थत्वात् अत एव प्राप्तातिपदिकाहिसधिकाराभावेपि तिङन्ता देकत्वादीनामुक्तत्वा
त्त्वादिः प्राप्निति स्युक्तं भाष्ये इति चेन्न केयलप्रकृतिनि ज्ञिपायेन स्वादीनामुत्पत्तेः प्रकृतिलिङ्गसपोरिस्यपवमेव अत एव नैकव
त्वेत्निप्पायेन का दिशाद्भ्यः स्वादिसिद्धो वचनग्रहणं प्रसारण्यातमन्त्रस्तिच एकादिशब्दानामपि प्रातिपदिकत्वे न प्रयोदिरपत्वं ॥ पचती
सादीनानुनातिप्रसङ्गपात्तरम अभिहितत्वं स्यात्मस्येवादेश्यत्वात् ॥ औत्सर्गिके कवचनस्य मातिपदिकादेव पर्वैयवस्थापितस्मात् चननु

राम॰
५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गवादीन्यनुकरणानि परिनिष्ठितानि तेकास्थिकाद्वारतिवि षय्येकिंवीजमिति चेत्समस्त्रनुकरणानां प्रातिपदिकत्वाभावे
न प्रहृतिलाभावात् यत्तु अत्र नमिहिताया सं स्थानहिभ्याषष्ठमेवो दृश्यत्वमत्रापि पम्यस्तुतत्पकादेव स्वाद पद इति तन्न
अप्यपत्वाभावे पित्राम इस नेन लोप इति पक्ष सभाख्य जिरात्ले वनत्वापत्तेः तस्मादोदन्तप रिभाषामाश्रित्यसे स्वभर्दे
वीजाभावः एवं च अत्र पविवर्द्गरद्दत्तं मतिवर्ति स्वाधुलत्ति दारणायेति ग्रन्थस्य नासंगतिः॥ यत्तु हल आदिलोपेन सिद्धावे
पि अनुप्रयोगवशात् परा द्विवचनादित्त्वर्थमप्यपत्वमिति केचित् तन्न अनुप्रयुज्यमानो न तरद्इति दे वसंख्या पाञ्चत्वे
न द्विवचनादेः प्रसम्भावादित्याहुः॥ ननु अमन्तास्तु विधाने सपुंसर्पेनपा चतत्सम प्यो त्हरि इति चेन्न साम पर्यकत्स
न्यनापुंक्षपाम्याय स्वीकारस्ये वौचित्यात्॥ अव्ययम्मः सर्वा अपि विभक्तय इति पक्षमाश्रित्याह अस्तुवेति॥ मत्तामोर इति॥
ताम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्य इति दीर्घः॥ भवमिति॥ इषवन्त्वा वादक्लोपिकति द्विः॥ जापिलादि इति तन्नस्यनातीयलाद्वा
तोरिति देशापकेतेन करयोश्चकारे साद्दोगा व्याप्तिः॥ वस्तु तस्तु अव्ययसत्त्वापात्रन्वेर्यजत्या प्रत्तामोप्रत्तामर स्मासोसत्व
र्यकत्वादेवनाव्यक्तस्य प्राप्तिः॥ वहिद्गुः परिभाषयेति॥ एतेन विद्वित्तक्रियोपराणन्यपासु ग्वारणो क्लियव्यपायो भमा
त्रइति टिलोपायतिर्ईवारत्सपास्तम् ॥ काली सुमेजत्तर जिसुकंचन वासाहन्यात्लत्तरवग्रद्दशणादि स्येकेतरनित्यलत्तापना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पस्येः॥ दिआत्रमिति॥ तथा हि पद्धतापि सत्रात्विकृतेरा वभावः नच पूर्वान्तवत्वात्तयाव्यवधानं नास्ती निवाच्यमस्त्रशास्त्रीयित्वा
नत्तपेतरस्पन्दजे ऽएवपिपिपरस्सत्रामीभावः मनुक्त्यरहसा त्रिस्ये गुरुसमत्तरस्पर्धितुस्त्रन स्थरहस स्यवैयर्थ्यापत्ते॥ तथा ग्रामणि
कुलमित्यत्र ह्रकोह्रस्वितुगभावः अत्र रग न्तत्वस्यविघ्यातः यत्तु ह्रस्वस्यावयव स्तुक्तत्रवयव स्तुन समुदायावयवरस्य
यमाकुस्न ह्रीकन्यायादि विरुद्धम विति साहीगुरुणा प्रास्यानिषिधस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च॥ नच ह्रस्वावयवयवस्यानुको
ह्रस्वग्रहणात्कर्षसंगिपत्तविधातः सस्येवर्णाग्रहणो उक्तन्यायाप्रवृत्तेरनिमुगिस्येनेनज्ञापनात् भाष्ये तु वहिरङ्ग परिभा
षयेदं सिद्धमित्युपसंहृजमत्रन्यथा संनिपातविघातादित्युक्तो माम णीच्छत्रमित्यत्र स्थ्विलसपिनस्यादिति तथात्रभुना
दस्त्रसंनिपातविधातादीर्घेभवत्र हिमत्रा स्त्रस्या सिद्धत्वाद्रकारान्तस्य दीर्घः स्यात् नचैवनेत स्य दीर्घ ऋकारे त्रमूभेति
स्यात्॥ ननु मुत्स्यासिद्धत्वादुकार एव दृश्यतृपुद्धादीर्घत स्य स्वत्न एव मुत्वाद्दास्यत्विकर्षरी घाकारप्राप्तिः सत्यं संनियो
गशिष्टत्वान्मुत्वस्यापि निवृत्ते नच ऋच्छः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं परतत्पायभावः पूर्वत्रासिद्धेन त्रिविधात् लक्ष्यभेदाच्च
न स हु स्यहत्तिन्याय फल्के किन्तु अमानात्र दाभारतिकास्यादिसाद्धः॥ अनिसेनि॥ रोषारोपभिगसा मिभाष्यविरोधस्तुनास्ति
कल्पे ससभाष्यपुस्तकेतु धित्तस्यादिसाङ्कुः॥ घिरव्यपमिति॥ गेम्रसयान्ता रद्मन्तात्रव्यपसं ज्ञार तितदर्प ऽऽलोकमोकरोति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अव्ययीभावश्चेति विशेषप्रतिषेधार्थमिति॥ स्यानन्तरत्वाद्व्यपादाय परस्यैव। एतेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति निषेधे नच रिजार्थमिसघा
त्वम्॥ उपाग्न्यधीयानेति॥ अग्निसमीपे अधीयान इत्यर्थः एकार्थीभावविषया समर्थपरिभाषेति तु नियम इति भावः। अनुत्त
रपद इति॥ कथं तर्हि प्रवादमुच्चैरपशब्दं श्रियः इत्यत्र माघप्रयोगे सकारः अनुत्तरपदस्थेति निषेधसामर्थ्यान्नय
त्रा स्वरमिति विग्रहस्याप्यसंभवः इति चेत्तत्र मपरमं यशः कामयजे इत्यर्थे सकारो माभूदुपामस्वा सौ यशस्का
मच्चेत्यर्थं तु भवत्येवेत्यत्रार्थभेदात्॥ साध्यमिति॥ यज्ञक्रमिकमामन्त्रितस्य चेत्स्वनुदात्तत्वं तत्सदस्यपदादिस्याधिकारा
त्सच स्विदेवत्वर इत्याद्येव इत्त्वादिशब्दस्याभावात्तज्ज्ञितादृश्यस्याचेत्स्वनुदात्तत्वं तत्सदस्यपदादिस्य विकाराः सच सिद्देवत्व
इत्याद्येरेवत्वादिशब्दस्याभवात्तज्ज्ञादृश्यस्यापवादः॥ भाष्यस्वरसादिति पदिमुखस्वर निवृत्तिरेव प्रयोजनमस्या
नदानात्वव्ययाव्ययीभावयोर्महद्दिस्येवसूत्रेपि तस्मान्तां सूत्रस्यदिलोपाठे न्यन्यापि फला जीतिपरिगणनं स्वर्प्यमिति
भाष्याशय इत्यन्ये सूत्रारम्भोपरिगणनस्येव भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वाद्योजनान्तरकल्पनं भाष्यविरुद्धमेवेत्यपरे॥ अन
व्ययमव्ययं भवतीति॥ भावजेरर्गङ्गपस व्याख्यानमिति॥ अनित्यत्वमिति विषयविशेषपरिज्ञानार्थं तु वचनं कर्तव्यमेवेत्य
न्यथा मुखस्वरनिवृत्तिरेकस्याजातेरपि प्रसङ्गात् लक्ष्यानुरोधेन निर्विदेनुमतिपत्तिरिति शरसाद्धः॥ शेषं सर्वं॥ ननु शिशहदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वनपुंसकाध्येक्षेपाद्धा न पुंसकस्येसत्त्ववशोरस्यैव सत्त्वमस्तु संगत्वमारागस्यज्ञान्तस्यैव नपुंसकं विशेषणायथासात्त्वेनेदृवद्वो
ददतोऽत्रवदुरुदतीति ।। सद्न पुंवनानिसन्तीति ।। पूर्वसूत्रं तु वनानियस्येसत्त्वसावकाशे ।। वाक्यमेदश्चेनिनचपयुदसिलक्ष
णाश्रयणाद्गौरवमिति वाच्यम् अव्ययानां नाप्येवेन लक्षणाविरहात् ।। नवेति विभाषा ।। पदार्थविपर्यासेति ।। लोकेऽत्र हि
शेषणकार्यस्य ग्रहणमिह तु अपर्यविशेषणकन्नाह स ग्रहणमिसादिरेव विपर्यासः ।। नन्वेवमिलक्षणादार्थ संवन्धरहि
तवारस्वविरोधइतिचित्र नानार्थश्राद्ध सततालर्पकत्वमिसात् ।। विकल्पपदार्थनयेति ।। पदजन्य पदार्थोपस्थितिरिवकाशे
वाधिहेतुः अन्यथा प्रसक्षेराघटाघुपस्थितौ तच्छाब्दबोधप्रसङ्गात् न चात्र नयोर्विभाषापदसंकेताभावात्कथमन्व
यन्वय इति भावः ।। लाक्षणिकत्वादिति विभाषाशब्देपिरसादेविभाषापदे निषेधविकल्पयोर्लाक्षणिकमिसितनात्पर्यं स्याद्
कमिदं सूत्रमिति भावः ।। प्रोरडिवीति ।। लडुत्तमैकवचने रूसम ।। दिन्ताम्युपगमादि जितिनात्रप्रसक्तनिषेधार्थमस्मिन्स्त्रा
उक्त्वम् ।। तन्निवृत्तिमात्रमिति ।। विभाषा[illegible] दुस्सान्यतरस्यामिति विद्विकस्यवाचितेनभावाभावयोरुभयोरपि वोधनात्
।। वलोपास्यहइति विद्धुमलत्वादिति भावः परत्वादपिसार्वधातुकमिसेव तत्रप्रवर्तत इति तु कैयटः ।। त्रापिस्येवमस्त्वाक्रमिति
।। यद्यपि धर्मेन संभवेतितत्थापि तदा क्विप्निरादेशंमन्त्वा लमिति करणादिस्याक्तः परेलिकस्याने कमंज्ञायाभाष्ये वृद्धिस्त्रेनेजिराकृतत्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वि इत्यमेत स्त्रियाङ्ः॥ दृक्स्रोरिति॥ दृशतेर्गम्स्य पर्थस्वादस्यामिकरोतीत्स्वा प्राप्ते आरम्भात् नैवेस्त्र्योद्वारड् इति॥ अत्र दृक्स्रो उभयोपा
दानसामर्थ्याद् उभयत्र विकल्पः। सिद्धं तस्मा दीर्घाच्चाक्रवर्मणस्येसादि प्राप्ताप्राप्त विभाषायाप, लेकोध्यम्॥ त्रिसप्ता यादृति। त्रिष्व
र्थेषु संज्ञायो मान्तपा विधादृस पर्थः नत्रुत्र मः सशपापा सुरस पर्था नहिता ससेरे द्वन्द्वपमस्तित्त दाह को दित्रये ति। तुवे
वृद्दतिजेगिल्मन्ते दृस त्रनिस स्येवलव सप्राप्तिः गिरति गिलजी सादेरानु विकल्पस्येव जे गिलड् सादाय पियड्: निमित्त
स्यैवमाप्ति स्तपाच माप्त दृ स्केशा सामेभवदृस पर्थः॥ अपवृपादिति एवंच पदि: मित्त कस्य पूर्वे प्राप्ति रित्येव प्राप्त विभा
षा लामिति भाव:॥ सामर्थ्यादिति पदः नि मितक स्येरेफस्यतल मिति सूत्रार्थपक्षे आरम्भसा म[illegible] दिकल्पस्य
र्थः॥ एवमपीति॥ उक्तरीत्याप्राप्त विभो षालोपपादने पि गिरति गिलतीत्यादि सिद्धये यदीति नानुवर्त[illegible]यत तच्च तत्र
विकल्पस्य चरितार्थता त्रिजेगिलदु स्मत्रान्तरड्ः लान्निसमेवसत्व मि तितत्र विकल्पा प्राप्ता प्राप्तविभाषात्वमेव स्यादि
ति उभयत्र विभाषात्वमस्म नोक्ति संभवेदृस पर्थः॥ पदः लुकः प्रागेवेति अन्तरङ्गात्वपीति स्यायस्लुस्मपोधा लिति लुग्विषयदृ भि
भावः॥ अजन्तन भ्रजेति ॥ वरिड्ः तको सिद्धत्वेन नते माप्ति वृत्त्वस पर्वेत्ता सिद्धे तन्मिस पर्थः॥ अन्तरड्ङ्लत्वमिति॥ भाष्यकारास्तु नि
गास्यत इत्य त्रणिलोप स्यस्या निवत्वाद्गुलव मि साहस्य साधिकारेण पदावपवस्यलत्व विधानात् लं वरिड्: मिसारायरति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

केयः म्लाशयस्तुपरस्येत्स स्पफलाभा वात्संवन्ध इति ॥ लुको सिद्धत्वादिन्चललस्यासिद्धत्वपाकर्षेनत्रिरूपितं वहिर
ङ्गं तंलुकइति वाच्यम् एवमपि परस्पर विरोधासरिभा वादयस्यान्तर्वर्तो परपरत्वादि वललप्रवृत्तेः ॥ समनन्तरेति तत्रापो
ध्येतद्स्या घुतरीत्स सर्पे ॥ अयं भाकत्र चिविभाषेसन्नपद्धीस्तनुवर्त्तपद्धि· छपेत्रार्श्चि परे ललंवे सर्पः विभाषारम्भसाम
र्थ्याच्च पङ्लुकः प्राक् नलुकपङ्विषय ता नुलुकचपिस्या निवन्द्विनन लुमत्ते त्स स्पा नित्सले न्वास्तीति प्राप्त विभाषेऽल
म ॥ अविविभाषेसन्नपङेनलुवृत्तौ तु अप्राप्त विभाषात्वं निजे गिलरत्सन्नतु विकल्पस्या सिद्धत्वान्नित्स मेवललमपरत्नुप्रक
रणेप्रकरणान्नित्निन्यायेन विकल्पोना स्त्विसिद्धः अन्तरङ्गत्वाच्च पङ्लुकजदा निजे गिलरत्सन्त्रापिविकल्प प्राप्तिरिति
भयत्र विभाषात्वसंभवइति ॥ लत्वासर्वेलुगोति लुगन्तरे पिक्वचित् रङ्गामपीक्तिन्यायप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादितिभावः
॥ अनेनवर्द्धलभरमि ॥ अजररङ्गुललकालेन्द्रलभरत्सर्पे ॥ अनिसलेति ॥ वृत्रहभ्यामित्रवदिरङ्गलोपासिद्धौवतुक
ल्पोप्तोक्तिन्त्यर्थमिग्रहत्वेति ॥ धर्मी उक्तान्पाय: तद्धाहकं मानंप्रसयोत्तरपक्षेप्याख्येतिसन्त्रम ॥ स्यानिव भावसंभवादिति ॥
अकारमात्रस्यपङ्लेनुसंभवनामात्रेणोलुक्तमेव ललंतुस्या निवन्द्भावलब्धमेवास्वमाश्रित्सेतिवोध्यम् ॥ इदमत्रवोध्यम्
पङेसस्यनिवृत्तौ विकल्पस्यासिद्धत्वान्निजे गिलरत्साद्दौ नित्समेवललंभवतीगित्स्या द्दिविषये पसप्राप्तविभाषेति ॥ प्रकर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णोः प्रकरणमस्त्विति पक्षे विभाषया असिद्धत्वाभावान्निर्जेगिलस्य तस्यापि णत्वं स्यादेवेति विभाषा अन्तरङ्गानपि
जन्यायाद्बहिरङ्गलुक आन्तर्निर्भक्तत्वमिति ॥ प्रकरणे प्रकरणमिति ॥ अत्रेयं समासेऽपि णोपदेशस्येति सत्त्वेऽसमासे अन्तरङ्गा
णोपके विशेषानुपादानात्सर्वस्मादपि समासासमासपोरणत्वसिद्धौ किं तेन । न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामगः इति नियमेन णत्वप्रा
प्तिः नियमं प्रतिउपसर्गादिति णत्वस्यासिद्धत्वान्नायकफलेऽनुपपत्तिः षत्वस्य ततोऽपि अत्र सत्त्वे षत्वस्यानुवृत्तौ सत्त्व
मपि प्राप्नोतीत्यत्र ननु वृत्तौ तु निरस्तोऽन्यतरस्यां ग्रहणं सत्त्वे असस्य साभ्यो न स्यादिति । परस्यास्य स्यपरस्य पूर्वः एवं च सोऽपरस्ता विस्तादि
नाविहितस्य सर्पिष्कुण्डिकादि सत्त्वेऽपि षत्वस्यानेव वक्ष्यमाण सत्त्वविधीयमानस्य तु सत्त्वस्यासिद्धत्वात्सत्त्वे न स्यादिति । वस्तुतस्तु
संज्ञापकल्पत्वोपदादाविणः परत्वसत्त्वपस्याप्युत्तरसत्त्वे पूर्वसिद्धसाध्यवत्स्थापाभाव्ये एव स्पष्टत्वात् ॥ ॥ इति श्रीप्रकाशा
चार्यकृते भावप्रदीपे षष्ठमाह्निकं ॥१६६३॥ शुभं ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कौसुमव्याख्याषष्टाह्निकम्

१४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri